

शेतकरी

■ वर्ष ५५ वे ■ अंक ४ था ■ जुलै २०२० ■ किंमत २५ रुपये ■ पाने ६०

१९६५ पासून शेतकऱ्यांच्या आवडीचे एकमेव मासिक. श्रमाच्या शेतीला ज्ञानाची जोड देऊन समृद्धीच्या वाटेवर...

कृषि
संजीवनी
सप्ताह विशेषांक

१ ते ७ जुलै २०२०

बातम्यांच्या बांधावर

निसर्ग चक्रीवादळाने झालेल्या नुकसानीची पाहणी करण्यासाठी उपमुख्यमंत्री तथा पालकमंत्री पुणे मा. ना. श्री. अजीतदादा पवार यांनी पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यातील मौजे भोयरे, करंज, किवळे, बेलज, पिंपरी, माळेगाव खु. तसेच पवळेवाडी येथे पॉलीहाऊसची पाहणी केली. त्यांनी शेतकऱ्यांसोबत संवाद साधून फूल उत्पादक शेतकऱ्यांची आस्थेने चौकशी केली. तसेच नुकसानग्रस्त शेतकऱ्यांना मदतीबाबत योग्य तो निर्णय घेऊ असे सांगितले. त्यावेळी आमदार

श्री. सुनिल शेळके, कृषि व पशुसंवर्धन विभागाचे सभापती श्री. बाबूराव वायकर, जिल्हाधिकारी श्री. नवल किशोर राम, प्रांत अधिकारी श्री. संदेश शिर्के, तहसीलदार श्री. मधुसूदन बर्गे, गटविकास अधिकारी श्री. शरदचंद्र माळी, तालुका कृषि अधिकारी श्री. ढगे इत्यादी पदाधिकारी, अधिकारी व शेतकरी बांधव उपस्थित होते.

बोटॅनिकल गार्डन, फुटाळा तलाव, नागपूर येथे टोळधाड निर्मूलनासाठी कीटकनाशकाच्या ड्रोन वापराचे प्रात्यक्षिक महाराष्ट्र राज्याचे कृषीमंत्री मा. ना. श्री. दादाजी भुसे यांच्या उपस्थितीत पार पडले. यावेळी जिल्हा परिषद उपाध्यक्ष श्री. मनोहर कुंभारे, कृषी सभापती श्री. वैद्य, सरपंच श्री. यादव ठाकरे, विभागीय कृषि सहसंचालक श्री. रविंद्र भोसले, जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी, नागपूर श्री. मिलींद शेंडे, जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी, चंद्रपूर डॉ. पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला सहाय्यक अधिष्ठाता डॉ. डी. एम.पंचभाई, कितक शास्त्रज्ञ डॉ. उंदीरवाडे, इत्यादी पदाधिकारी, अधिकारी उपस्थित होते.

शेतकरी

जुलै २०२०

अनुक्रमणिका

■ संपादकीय	४
■ मा. मुख्यमंत्री संदेश	५
■ मा. उपमुख्यमंत्री संदेश	६
■ मा. कृषिमंत्री संदेश	७
■ मा. फलोत्पादनमंत्री संदेश	८
■ मा. कृषिराज्यमंत्री संदेश	९
■ मा. फलोत्पादन राज्यमंत्री संदेश	१०
■ मा. सचिव कृषि संदेश	११
■ मा. आयुक्त कृषि मनोगत	१२
■ हरितक्रांतीचे प्रणेते कै. वसंतराव नाईक	१३
■ कृषि संजीवनी सप्ताह : १ ते ७ जुलै २०२०	१४

विस्तार व प्रशिक्षण योजना

१) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान भात, गहू व कडधान्य कार्यक्रम	१५
२) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियानांतर्गत भरड धान्य (मका) व पौष्टिक अन्नधान्य (न्यूट्रीसिरीयल)	१८
३) राष्ट्रीय गळीत धान्य व तेलताड अभियान	२०
४) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम	२१
५) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास कार्यक्रम	२२
६) राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान (NMSA) अंतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD)	२२
७) कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान	२३
८) राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानांतर्गत जमीन आरोग्यपत्रिका कार्यक्रम	२५
९) पिकांवरील कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप)	२७
१०) कृषि विभागामार्फत दिले जाणारे विविध कृषि पुरस्कार (राज्य पुरस्कृत योजना)	२८

११) प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY)	३०
१२) गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना	३०
१३) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना	३३
१४) प्रधानमंत्री किसान मानधन निधी योजना	३४
१५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना	३७
१६) बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना	३९

कृषिप्रक्रिया व नियोजन विभाग

१) महाराष्ट्र राज्याचे अन्नप्रक्रिया धोरण	४२
२) मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना	४४

फलोत्पादन विभाग

१) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड कार्यक्रम	४५
२) आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना	४७
३) फलोत्पादन पीक संरक्षण योजना	४७
४) राष्ट्रीय कृषिविकास योजनेअंतर्गत ताजी फळे व भाजीपाला यांच्या निर्यातीसाठी हॉर्टिनेट ट्रेसेबिलिटी प्रणालीचे बळकटीकरण	४९
५) फलोत्पादन पिकावरील कीड आणि रोग सर्वेक्षण, सल्ला व व्यवस्थापन प्रकल्प (हॉर्टसॅप)	५०
६) प्रधानमंत्री फसल बीमा योजनेअंतर्गत पुनरचित हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना	५१
७) केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय आयुष अभियान - औषधी वनस्पती घटक योजना	५६
८) डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशन	५७
९) महाराष्ट्र शासनाचा शेतकऱ्यांना बांधावर कृषि निविष्टा पुरवठा उपक्रम	५८

१९६५ पासून शेतकऱ्यांच्या आवडीचे एकमेव मासिक.
श्रमाच्या शेतीला ज्ञानाची जोड देऊन समृद्धीच्या वाटेवर...

● प्रकाशक

श्री. सुहास दिवसे, (भाप्रसे) आयुक्त कृषि, महाराष्ट्र राज्य

● तांत्रिक मार्गदर्शन

श्री. एन. टी. शिसोदे, कृषि संचालक (विस्तार व प्रशिक्षण)
श्री. ज्ञानेश्वर बोटे, कृषि सहसंचालक (विस्तार व प्रशिक्षण)

● संपादक

श्री. शिरीषकुमार जाधव, कृषि उपसंचालक

● सहाय्यक संपादक

श्रीमती मेघा सुरेश पाटील, तंत्र अधिकारी

● तांत्रिक सहाय्य

: श्री. रोहित माने, कृषि अधिकारी
श्री. राजेंद्र देठे, कृषि पर्यवेक्षक

जाहिरात प्रसिद्धी व

वर्गणीदार नोंदणी : सौ. गीता खिस्ती

अंक वितरण : श्री. अरुण कापरे

● संपादन सहयोग

: फ्रेंड्स ऑफ फार्मर्स, पुणे

● मांडणी व सजावट

: सौ. सुखदा कुलकर्णी, पुणे

● मुद्रण

: आनंद पब्लिकेशन, एनएच ६, मुसळीफाटा, जळगाव

● संपर्क कार्यालये

जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी, उपविभागीय कृषि अधिकारी
कृषि विकास अधिकारी, गटविकास अधिकारी
तालुका कृषि अधिकारी, मंडळ कृषि अधिकारी

● कृषि विभागाचे संकेतस्थळ : www.krishi.maharashtra.gov.in

● महाराष्ट्र शासनाचे संकेतस्थळ : www.maharashtra.gov.in

● केंद्र शासन कृषि व सहकार विभाग संकेतस्थळ : www.agricoop.nic.in

● ई-मेल : agrishetkari@gmail.com

● कृषि विभागाच्या वेबसाईटवर 'प्रकाशने' या शीर्षकाखाली मासिक दरमहा उपलब्ध केले जाते. तसेच ऑनलाईन अंकावर मोबाईलवर सुद्धा उपलब्ध.

● किसान कॉल सेंटर टोल फ्री दूरध्वनी : १८००-१८०१५५५१

● कृषि विभाग टोल फ्री दूरध्वनी : १८००-२३३४०००

● वार्षिक वर्गणी : रु. २५०/- आणि द्विवार्षिक वर्गणी : रु. ५००/-

● पत्रव्यवहार व वर्गणीसाठी पत्ता :

संपादक : शेतकरी मासिक, कृषि आयुक्तालय, कृषिभवन, दुसरा मजला,
शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५

● टेलिफॅक्स क्रमांक : ०२०-२५५३७३३९

या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या, लेख, जाहिरात व अन्य कोणत्याही मजकूराशी कृषि विभाग सहमत असेलच असे नाही. अंकातील काही छायाचित्रे प्रातिनिधीक स्वरूपाची आहेत.

● वर्गणीदारांसाठी निवेदन : शेतकरी मासिक वर्गणी आता ऑनलाईन पद्धतीने gras.mahakosh.gov.in या कार्यप्रणालीद्वारे भरण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. माहितीसाठी ०२०-२५५३७३३९ या क्रमांकावर संपर्क साधावा.

शेतकरी मासिकाच्या जुलै महिन्याच्या अंकाची शेतकरी बांधव आतुरतेने वाट पाहत असतात. राज्य व केंद्र शासनाच्या कृषी व पूरक योजना या 'कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक'त प्रसिद्ध केल्या आहेत. यंदाचा विशेषांक आपल्या हाती आला आहे. शेती आणि शेतकऱ्यांसाठी विविध योजनांचा समावेश या अंकात केलेला आहे.

कृषी विभागाच्या विस्तार व प्रशिक्षण विभाग, कृषिप्रक्रिया व नियोजन विभाग, फलोत्पादन विभागाच्या योजना या विशेषांकात आहेत.

पीकविमा हा सध्याच्या अनिश्चित हवामानाच्या काळात अतिशय महत्वाचा आहे. पंतप्रधान पीक विमा योजना, गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना, फळपीक विमा योजना, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियानांतर्गत असलेल्या योजना, शाश्वत शेती अभियान, फलोत्पादन पीक संरक्षण योजना, गुणवत्ता नियंत्रण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना, कृषी यांत्रिकीकरण अशा निरनिराळ्या योजनांची माहितीदेखील सविस्तरपणे या अंकात आहे.

सर्व शासकीय योजनांची एकत्रित व खात्रीशीर माहिती शेतकरी मासिका व्यतिरिक्त दुसरीकडे मिळत नाही. हा विशेषांक म्हणूनच वाचनीय व संदर्भासाठी महत्वाचा आहे. शेतकरी बांधवांना विनंती आहे की या सर्व शासनाच्या अधिकृत योजना आहेत. या योजनांच्या आधारे प्रलोभन दाखवून कुणी वेगळी माहिती देत असेल तर त्याची खात्री करण्यासाठी आपण आपल्या जवळच्या कृषी विभागाच्या कार्यालयात जाऊन माहिती घ्यावी. या योजना विशेषांकासाठी कृषी आयुक्तालयातील सर्व संबंधित विभागांच्या अधिकाऱ्यांनी उपयुक्त माहिती उपलब्ध करून देऊन सहकार्य केले आहे. या विशेषांकासाठी पदाधिकारी मान्यवर व कृषि विभागातील वरिष्ठ अधिकारी यांचे मार्गदर्शनही लाभले आहे. या विविध योजनांचा लाभ घेण्यासाठी शेतकऱ्यांनी कृषी विभागाच्या जिल्हा, उपविभाग, तालुका किंवा मंडळ स्तरावरील कार्यालयाकडे संपर्क साधावा.

शिरीषकुमार जाधव

मा. मुख्यमंत्री

महाराष्ट्र राज्य,
मंत्रालय, मुंबई
दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा

राज्य शासनाच्या कृषि विभागामार्फत प्रकाशित होत असलेल्या शेतकरी मासिकाचा जुलै २०२० चा अंक हा कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक म्हणून प्रकाशित करण्यात येत असल्याचे समजून आनंद झाला.

राज्याच्या विकासात कृषि क्षेत्राचे महत्वपूर्ण योगदान असून राज्यातील ५० टक्क्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीसह या क्षेत्राशी निगडीत आहे. शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शासन प्रयत्नशिल आहे. त्यामुळे कृषि विकासाचे स्वप्न साकार झाल्याशिवाय राहणार नाही. या अनुषंगाने विविध योजनांच्या माध्यमातून कृषि विकासावर शासन भर देत आहे. राज्य शासनाने हाती घेतलेल्या विविध योजना व उपक्रम शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यामध्ये शेतकरी मासिकाचे सन १९६५ पासून भरीव योगदान आहे.

दि. १ जुलै २०२० रोजी प्रसिध्द होणाऱ्या कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांकास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा... !

उध्दव बाळासाहेब ठाकरे

संदेश

उपमुख्यमंत्री

महाराष्ट्र राज्य,
मंत्रालय, मुंबई
दि. २५ जुन, २०२०

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागातर्फे प्रसिध्द होणाऱ्या शेतकरी मासिकाचा जुलै २०२० महिन्याचा अंक कृषि संजीवनी सप्ताह विशेषांक म्हणून प्रकाशित करण्यात येत असल्याचे समजून आनंद झाला. १ जुलै हा दिवस स्वर्गीय मुख्यमंत्री, कृषितज्ञ, हरित क्रांतीचे जनक आदरणीय वसंतराव नाईक साहेबांचा जन्मदिन हा दिवस कृषिदिन म्हणून साजरा करीत असताना आदरणीय वसंतराव नाईक साहेबांच्या कार्याला, विचारांना मी वंदन करतो. अन्नदात्या शेतकरी बांधवांना कृषिदिनाच्या शुभेच्छा देतो. कृतज्ञता व्यक्त करतो.

आदरणीय स्वर्गीय वसंतराव नाईक साहेबांच्या जयंतीनिमित्तानं त्यांचा १ जुलै हा जन्मदिन हा कृषिदिन म्हणून व १ जुलै ते ७ जुलै हा आठवडा कृषि सप्ताह म्हणून साजरा करीत असताना शेतकरी मासिकाचा जुलै महिन्याचा अंक कृषि संजीवनी सप्ताह विशेषांक म्हणून प्रकाशित करण्याचा उपक्रम कौतुकास्पद, अभिनंदनीय आहे. त्याबद्दल मी कृषि विभागाचे, मासिकाच्या संपादकीय मंडळाचे अभिनंदन करतो.

या मासिकाच्या माध्यमातून देशविदेशातील शेतीप्रगती, कृषि क्षेत्रातील आधुनिक ज्ञान-तंत्रज्ञान, प्रयोगशील शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा, शेतीसाठी उपयुक्त योजनांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचेल. अधिकाधिक शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ होईल. राज्याच्या कृषि क्षेत्राला गती मिळेल. कृषि क्षेत्राच्या अडचणी दूर होऊन शेतकऱ्यांमध्ये विश्वास निर्माण होण्यासाठी मदत होईल. शासनातर्फे अंमलबजावणी सुरू असलेल्या जमिन आरोग्य अभियान, फलोत्पादन अभियान, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान, कृषि यात्रिकीकरण, शेतकऱ्यांच्या बांधावर कृषि निविष्टांचा पुरवठा अशा अनेक उपक्रमांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवण्याचं काम या विशेषांकाच्या माध्यमातून होईल, असा विश्वास वाटतो.

राजातील नागरीक आणि शेतकरी बांधव कोरोना-१९ संकटाचा सामना करत असताना या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांनी घ्यावयाची काळजी, शेतीमालाच्या उत्पादन वाढीसाठी करावयाचे प्रयत्न, शेतीमालाच्या विक्रीसंदर्भातील ज्ञान, या सगळ्यांची उपयुक्त माहिती शेतकरी मासिकात नियमीतपणे आपल्याला निश्चित मिळेल असा विश्वास वाटत.

आपला देश आणि राज्य हे कृषिप्रधान आहे. शेतकऱ्यांची प्रगती झाली तरच राज्याची, देशाची प्रगती शक्य आहे, हे लक्षात घेवून स्वर्गीय वसंतराव नाईक साहेबांनी त्यांच्या कारकिर्दीत शेती क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले. राज्यात हरीत क्रांती घडविली. स्वर्गीय वसंतराव नाईक साहेबांनी दाखविलेल्या शेती आणि शेतकरी विकासाच्या मार्गावरूनच आपल्याला चालायचं आहे. त्यांनी दाखविलेल्या मार्गावरूनच राज्य शासन वाटचाल करीत आहे, असा विश्वास मी आपल्याला देत.

शेतकरी मासिकाचा जुलै २०२० महिन्याचा कृषि संजीवनी सप्ताह विशेषांक राज्यातील समस्त शेतकऱ्यांचे प्रभोदन करणारा, त्यांचा विश्वास वाढवणारा असेल, याची खात्री आहे. राज्यातील तमाम शेतकरी बांधवांना कृषिदिनाच्या, कृषि सप्ताहाच्या शुभेच्छा. हरीत क्रांतीचे जनक स्वर्गीय वसंतराव नाईक साहेबांना पुनः श्व अभिवादन. आपल्या सर्वांचे आभार, धन्यवाद.

APC

अजित पवार

मंत्री

कृषि, माजी सैनिक कल्याण

महाराष्ट्र राज्य,

मंत्रालय, मुंबई

दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा संदेश

महाराष्ट्र हे देशातील कृषि प्रधान राज्य आहे. राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे, तो समृद्ध व्हावा यासाठी राज्याचे लोकप्रिय मुख्यमंत्री मा.ना.श्री. उद्धवजी ठाकरे साहेब व महाविकास आघाडी शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली यावर्षी १ जुलै ते ७ जुलै २०२० कृषि संजीवनी सप्ताह साजरा केला जाणार आहे. यंदाचे वर्ष कृषि उत्पादकता, गुणवत्ता आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढ या त्रिसुत्रीचा अवलंब करून साजरे करावयाचे आहे. यासाठी कृषि विभागाची यंत्रणा मंत्री (कृषि) ते कृषि सेवक, कृषि विद्यापीठ कुलगुरु ते प्राध्यापक ते शास्त्रज्ञ ते विद्यार्थी या कालावधीत शेतकऱ्यांच्या बांधावर जाऊन संवाद साधणार आहेत.

जगभरात सध्या कोवीड-१९ च्या आपत्तीने सर्वच क्षेत्रात आरीष्ट निर्माण केले आहे. या प्रतिकूल परिस्थितीत देखील जगाचा पोशिंदा शेतकरी बांधवांनी मात्र धैर्याने व प्रामाणिकपणे आपल्या सर्वांची सेवा केली आहे. लॉकडाऊन काळात ग्राहकांना अन्नधान्य, भाजीपाला, फळे, दुध नागरिकांना उपलब्ध करून सामाजिक बांधिलकी जपली आहे. त्याच सामाजिक बांधिलकीचा विचार करून आपण सर्वांनी त्यांचे उन्नतीसाठी हातभार लावणे हे आपले कर्तव्य आहे.

शेतकऱ्यांसाठी उत्पादन वाढीचे नव तंत्रज्ञान, कृषि विद्यापीठे व कृषि विभाग यांचे मार्फत प्रसारीत व विकसीत करण्यात येत आहे. प्रयोगशील शेतकरी देखील यासाठी दिपस्तंभ म्हणून कार्य करीत आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांचे ऋण फेडण्यासाठी त्यांचे उत्पादनाला योग्य भाव मिळणे व विक्री व्यवस्थापन करणे यासाठी ग्राहकांनी सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने शेतकऱ्यांचे मालाचे योग्य खरेदी मुल्यांकन दिले पाहिजे.

या प्रसंगी बळीराजा व जगाच्या पोशिंद्याच्या प्रती स्नेहभाव प्रकट करण्यासाठी दि. १ ते ७ जुलै दरम्यान होत असलेल्या कृषि संजीवनी सप्ताह निमित्ताने प्रसिद्ध होत असलेल्या शेतकरी मासिकाच्या विशेष अंकास माझ्या शुभेच्छा!

दादाजी

दादाजी भुसे

मंत्रि

रोजगारहमी व फलोत्पादन

महाराष्ट्र राज्य,

मंत्रालय, मुंबई

दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत दि. १ जुलै ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषी संजीवनी सप्ताह साजरा होत आहे व त्यानिमित्ताने शेतकरी मासिकाचा कृषि संजीवनी सप्ताह विशेषांक प्रसिद्ध होत आहे या दोन्हीही उपक्रमांना मनःपूर्वक शुभेच्छा !

महाराष्ट्र हे फलोत्पादन क्षेत्रात नेहमीच अग्रेसर राज्य राहिलेले आहे. राज्यातील हवामानाची विविधता व अद्यावत तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याचे शेतकऱ्यांचे कौशल्य यामुळे कोव्हीड - १९ च्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील जनतेस कृषि आयुक्तालय स्तरावर विशेष कक्ष स्थापन करून फळे, भाजीपाला पुरवठा करून फलोत्पादन क्षेत्राची ताकद अधोरेखित केली आहे. राज्यात एकात्मिक फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, भाउसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड, सुक्ष्मसिंचन योजना यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर उंचावत आहे.

राज्यात कोव्हीड २०१९ च्या काळात महाराष्ट्राने आंबा फळपिकाची निर्यात करून प्रतिकूल परिस्थितीतही काम करण्याचा कणखरपणा दृढ केला आहे. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या माध्यमातून विविध शहरांमध्ये सरासरी २००० मेट्रीक टन भाजीपाल्याची थेट विक्री झाल्यामुळे नव्याने उत्पादक ते ग्राहक अशी विक्री साखळी तयार झाली आहे. शेतकरी उत्पादक कंपन्या आणि शेतकरी गटांच्या माध्यमातून विक्री झाल्याने शेतकऱ्यांना अधिक आर्थिक फायदा होत असल्याने भविष्यात यासाठी प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न राहणार आहे.

दि. १ जुलै ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषी संजीवनी सप्ताहाच्या निमित्ताने प्रसिद्ध होणाऱ्या अंकात फलोत्पादन विषयक विविध योजनांची माहिती शेतकऱ्यांना उपलब्ध होणार आहे. तरी शेतकऱ्यांनी याचा अधिक फायदा घेऊन फलोत्पादन विकास करावा यासाठी सदृच्छा व्यक्त करतो !

(संदिपान भुमरे)

राज्यमंत्री

कृषि, सहकार, सामाजिक
न्याय, अन्न, नागरी पुरवठा व
ग्राहक संरक्षण, अल्प संख्यांक
विभाग व औकाफ, मराठी भाषा
महाराष्ट्र राज्य,
मंत्रालय, मुंबई
दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत दि. १ जुलै ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषि संजीवनी सप्ताह साजरा करण्यात येत आहे. सदर सप्ताहात कृषि उत्पादकता, गुणवत्ता आणि उत्पन्न वाढ या त्रिसुत्रीचा वापर करण्याबाबत प्रचार व प्रसार करण्यात येत आहे. राज्यातील सर्व शेतकऱ्यांना ग्रामस्तरापर्यंत कृषि विभाग व सर्व संलग्न शासकीय यंत्रणा यांचे सहभागाने मार्गदर्शन यामुळे मिळणार आहे. सप्ताह अंतर्गत शेतीशाळा, पीक प्रात्याक्षिके, क्षेत्रीय भेट, कृषि निविष्ठा वाटप तसेच तांत्रिक माहिती घडीपत्रीका, पोस्टरद्वारे देण्यात येणार आहे.

कोव्हीड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर डिजिटल मिडीयाचा वापर करून लघुपट फेसबुक, युट्यूब, व्हाट्सअप या द्वारे तांत्रिक माहितीचा प्रचार व प्रसार करण्याचे धोरण शासनाने स्वीकारले आहे.

माहे जुलैचा शेतकरी मासिक अंक प्रकाशित होत असून कृषि विभागाच्या सर्व योजनांची माहिती या अंकात देण्यात आली आहे. कृषि संजीवनी सप्ताहाच्या निमित्ताने प्रकाशित होणारा विशेषांक शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने निश्चितच मार्गदर्शक असेल याची मला खात्री आहे. सदर कृषि संजीवनी सप्ताहास तसेच या निमित्ताने प्रकाशित होणाऱ्या विशेषांकास मी मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो!

(डॉ. विश्वजीत कदम)

राज्यमंत्री
फलोत्पादन, उद्योग, खनीकर्म,
पर्यटन, क्रीडा व युवकल्याण,
राजशिष्टाचार, माहिती व जनसंपर्क
महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई
दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत दि. १ जुलै ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषी संजीवनी सप्ताह साजरा होत आहे. महाराष्ट्र फलोत्पादन विषयक नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबविण्यात आघाडीवर राहिले आहे. राज्यात सन १९९०-९१ मध्ये रोजगार हमी योजनेशी निगडीत फळबाग लागवड कार्यक्रम राबविण्यापासून सुरुवात झाली व सन २००५-०६ पासून राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान योजना राबविण्यात राज्य देशात अग्रणी आहे.

राज्यात कोव्हीड -१९ व निसर्ग चक्रीवादळाची परिस्थिती निर्माण झाली. या परिस्थितीतही शेतकऱ्यांना उभारी देण्यासाठी विशेष आर्थिक मदत देऊन या संकटातून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. राज्यात एकात्मिक फलोत्पादन विकास कार्यक्रमातून सध्या रुपये २०० ते २२० कोटीचे अनुदान शेतकऱ्यांना देण्यात येत आहे. काजू विकास बोर्ड, नारळ विकास बोर्डच्या माध्यमातून राज्याच्या सर्वांगीन विकासासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. काढणीतोर व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून शेतमालाची नासाडी कमी करण्यासाठी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. प्रतिकूल हवामानामुळे शेतकऱ्यांना संरक्षण मिळावे यासाठी हवामान आधारित फळपिक विमा योजना प्रभावीपणे राबविण्यात येत आहे.

दि. १ जुलै ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत 'कृषी संजीवनी सप्ताह' निमित्ताने प्रसिद्ध होणाऱ्या अंकात फळबाग लागवड, हरितगृह व शेडनेट उभारणी, कांदा चाक उभारणी, शेततळ्यासाठी प्लॅस्टीक आच्छादन इत्यादी महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राबविण्यासंबंधी माहिती उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. या माहितीचा उपयोग करून शेतकऱ्यांनी क्षेत्रीय पातळीवरील कृषि विभागाशी संपर्क साधून जास्तीत जास्त सहभाग नोंदवावा असे आवाहन या निमित्ताने करते.

सदर कृषी संजीवनी सप्ताह तसेच या निमित्ताने प्रकाशित होणाऱ्या या विशेष शेतकरी मासिकाचे अंकास मी मनःपूर्वक शुभेच्छा देते.

(आदिती तटकरे)

सचिव कृषि
महाराष्ट्र राज्य,
मंत्रालय, मुंबई
दि. २५ जुन, २०२०

शुभेच्छा

महाराष्ट्र राज्यात खरीप हंगामात भात, ज्वारी, बाजरी, मका, तूर, मूग, उडीद, सोयाबीन, कापूस हि प्रमुख पिके घेतली जातात. खरीप हंगाम २०२० मध्ये अन्नधान्य पिकाचे १४०.११ लाख हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली अपेक्षित आहे.

कृषि विभागामार्फत दि. ०१ जुलै ते ७ जुलै २०२० हा कालावधी 'कृषि संजिवनी सप्ताह' म्हणून साजरा करण्यात येत आहे. कृषि व कृषि संलग्न विभाग या कालावधीत विविध उपक्रम राबवित आहेत. यामध्ये गाव बैठका, शिवार भेटी, शेतीशाळांचे आयोजन, पुरस्कार प्राप्त तसेच नावीन्यपूर्ण काम करणाऱ्या शेतकरी यांची व्याख्याने असे विविध उपक्रम राबविण्यात येणार आहेत. त्याचा शेतकऱ्यांच्या शेतीमध्ये उत्पादन वाढविण्याबरोबरच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यास मदत होणार आहे.

शेतकरी मासिकाचा कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक दिनांक १ जुलै २०२० रोजी प्रकाशित होत आहे. कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान, राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान, पिकांवरील कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प, फलोत्पादन अभियान, गोपीनाथ मुंडे अपघात विमा योजना, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना इत्यदी योजनांची सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे. हा विशेषांक सर्व क्षेत्रीय अधिकारी, कर्मचारी आणि शेतकरी बंधू यांना उपयोगी ठरेल असा मला विश्वास आहे.

या कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांकास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा... !

एकनाथ डवले

मनोगत

आयुक्त कृषि
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

शेतकरी मासिकाचा जुलै महिन्याचा 'कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक' आपल्या हाती पडला आहे. राज्य तसेच केंद्र सरकारच्या कृषि विभागाच्या अनेक योजना सविस्तर पणे या अंकातून तपशील वार दिल्या आहेत. योजनेतील पात्र लाभार्थी शेतकरी बांधव या योजनांचा लाभ घेतील ही खात्री आहे.

संपूर्ण जगावर गेल्या चार पाच महिन्यांपासून कोविड- १९ साथीचे संकट आहे. या संकटात शेतकरी बांधवांच्या मदतीला संपूर्ण कृषि विभाग धावून गेला. लॉकडाऊनमुळे बाजार समित्या, आठवडीबाजार आणि मंडई काही काळ बंद होत्या. शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून कृषि विभागाने विविध खात्यांशी समन्वय ठेवून राज्यात अनेक शेतकरी उत्पादक कंपन्या तसेच छोटे शेतकरी गट यांच्या सहकार्याने थेट ग्राहकांना भाजीपाला व फळांची विक्री करण्यासाठी पुढाकार घेतला.

या वर्षी देशात समाधानकारक मान्सूनचा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे. खरिपाच्या काळात शेतकऱ्यांना बियाणे, खते आणि अन्य कृषिनिविष्टांचा तुटवडा भासू नये यासाठी कृषिविभागाने कोविड- १९ साथीचे संकट काळातही परिपूर्ण नियोजन केले आहे. सुमारे ४७ हजार शेतकरी गटांच्या माध्यमातून सव्वापाच लाखांहून अधिक शेतकऱ्यांना जून महिना सुरू होण्यापूर्वीच बांधावर बियाणे पोहोचवण्यात आली आहेत.

खरीप हंगामात क्रॉपसॅप अंतर्गत भात, ज्वारी, कापूस, मका, सोयाबीन, तूर, ऊस, व हरभरा या पिकांच्या १६००५ शेती शाळांचे नियोजन आयोजन करण्यात आले. शेतीशाळा राबविताना प्राधान्याने महिलांचा जास्तीत जास्त सहभाग घेण्यात येत आहे. शेतीशाळांचे दृष्यपरिणाम शास्त्रोक्तदृष्ट्या पडताळण्याच्या दृष्टीने काही शेती शाळा कृषिविद्यापीठांशी सलग्न केल्या आहेत. शेतीशाकनफनमध्ये बीजप्रक्रिया, बीजउगवण क्षमता तपासणी, हूमणी नियंत्रण, शेंदरी बोंडअळी नियंत्रणासाठी कामगंध सापळे व प्रकाश सापळे यांचा वापरत सेच खतव्यवस्थापन प्रात्यक्षिके, किटकनाशक औषधे फवारणी करताना घ्यावयाची काळजी, टोळधाड व्यवस्थापन विशेष अभ्यास याबाबींचा समावेश करण्यात आला आहे.

कृषी विभागामार्फत खरीप २०२० च्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी व क्षेत्रीयस्तरावर व्यापक प्रमाणावर जनजागृती करण्यासाठी कृषी विभागाचे स्वतंत्र यु ट्युब चॅनल सुरू करण्यात आले आहे. सद्यस्थितीत यू ट्युब चॅनलवर क्षेत्रीय स्तरावरील अधिकारी, कर्मचारी व समस्त शेतकरी बंधू-भगिनीसाठी खरीप पिके, कृषि तंत्रज्ञान, विविध योजना आणि हवामानाचा अंदाज व त्यावर आधारित कृषिसल्ला इत्यादीबाबत ऑडिओ - व्हिडिओ चित्रफीत यु ट्युब चॅनलवर प्रसारित करण्यात येणार आहे.

पिक विमा हा सगळ्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय आहे त्यामुळे अधिकाधिक शेतकऱ्यांनी पिक विमा योजनेमध्ये सहभागी व्हावे. त्याच प्रमाणे इतर योतफनांचाही अधिकाधिक लाभ घ्यावा. शेतकरी बांधवाना हा 'कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक' अत्यंत उपयोगी होईल याची मला खात्री आहे.

'कृषि संजिवनी सप्ताह विशेषांक' निमित्त सर्व शेतकरी बांधवांना हार्दिक शुभेच्छा!

आपला स्नेहांकित

सुहास दिवसे

हरितक्रांतीचे प्रणेते कै. वसंतराव नाईक

वसंतराव नाईक यांचा जन्म दि.०१ जूलै, १९१३ रोजी गहूली ता. पूसद, जि. यवतमाळ या गावी झाला. मुळातच लहानपणापासून चाणाक्ष बुद्धी व वाकपटुता अंगी असल्यामुळे त्यांचा पुढील व्यक्तीवर प्रभाव पडत असे. डॉ. पंजाबराव देशमुख या नेत्याच्या मार्गदर्शनाखाली एक धडाडीचे समाज कार्यकर्ता म्हणून वसंतराव नाईक यांची ख्याती पसरली या काळात शेतकऱ्यांच्या फायद्याचे ७४ कलम पास व्हावे यासाठी शेतकऱ्यात मिळून प्रचार केला. सन १९४३ साली पुसद कृषि मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली.

कै. वसंतराव नाईक म्हटले की, आपल्याला आठवते ती महाराष्ट्रातील हरितक्रांती. प्रत्येक माणसांची मुलभूत गरज अन्न असून ती शेतीतून उपलब्ध होते. शेतात अन्नधान्य मोठ्या प्रमाणात पिकवून अन्नाची कमतरता त्यांनी कधीच भासू दिली नाही. महाराष्ट्राचे महसूल मंत्री व १२ वर्ष महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री अशी तेजस्वी कारकीर्द भूषविली. एकनिश्चयी, करारी व शेतकऱ्यांना प्रतिष्ठा देण्याची शपथ घेवून आयुष्यभर त्यांनी कार्य केले. सन १९७२ मध्ये राज्यात अन्नधान्य टंचाईची समस्या निर्माण झाली होती. ती निवारण्याकरिता अमेरिकेसोबत भारताने पीएल-४८० हा करार केला. त्यांनी सन १९७२ च्या दुष्काळात लोकांच्या हाती अनेक कामे दिली. पाणी टंचाई समस्या दूर करण्यासाठी तलावे, विहिरी खोदण्याच्या योजना आखल्या. ग्रामीण जनतेला पाणीपूरवठा करण्यासाठी ग्रामीण पाणीपूरवठा योजना सुरू केली. निवासाचा प्रश्न सुटण्यास मदत व्हावी याकरिता सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची निर्मिती केली. कापसाला किफायतशीर भाव मिळावा यासाठी कापूस एकाधिकार खरेदी योजना सुरू केली. राज्यातील भीषण दुष्काळावर मात करून शेतकऱ्यांमध्ये नव्या तंत्रज्ञानाची बिजे रोवली आणि अन्नधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्राला स्वयंपूर्ण

केले. कृषि क्षेत्राला पुरक असलेले घटक म्हणजे पशूधन, कुकूटपालन, मत्स्यपालन, वन आदि बाबी अत्यंत महत्वाच्या आहेत हेही ते ओळखून होते. शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान व संकरीत बियाणाचा वापर केल्याशिवाय शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर होणार नाही याची जाणीव त्यांना होती. राज्यातील कृषि क्षेत्रात, संशोधनात वाढ व्हावी, तंत्रज्ञानाचा कृषि क्षेत्रामध्ये वापर होण्याच्या दृष्टीने चार कृषि विद्यापीठांची स्थापना त्यांच्याच मुख्यमंत्री पदाच्या कार्यकाळात करण्यात

आली. ही संपूर्ण भारताच्या इतिहासातील पहिलीच घटना आहे.

राहूरी येथे महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, अकोला येथे डॉ.पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, परभणी येथे वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ आणि दापोली येथे डॉ.बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. या कृषि विद्यापीठांनी संशोधनाच्या आधारे विविध पिकांच्या शेकडो वाणांची व शेती अवजारांची निर्मिती केली असून अनेक तंत्रज्ञान शिफारशी राज्यातील शेतकऱ्यांना दिल्या आहेत. राज्यातील कृषि विकासास लागणारे मनुष्यबळाची निर्मिती कृषि विद्यापीठात होत आहे. शेती व शेतकऱ्यांवर निस्सीम प्रेम करणाऱ्या कै. वसंतराव नाईक यांचे नाव कृषि विद्यापीठांचे शिल्पकार म्हणून नोंदविले गेले. त्यामुळेच दिनांक ०१ जूलै हा कै. वसंतराव नाईक यांचा जन्मदिन 'कृषिदिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. या दिवशी सर्व महाराष्ट्रात आधुनिक शेती तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांच्या बांधावर पोचविण्याचे कार्य तसेच वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

अशा या महान व्यक्तीमत्त्वास विनम्र अभिवादन!

डॉ. डी. बी. देवसरकर
संचालक, विस्तार शिक्षण
वनामकृवि, परभणी

कृषि संजीवनी सप्ताह : १ ते ७ जुलै २०२०

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री कै. वसंतराव नाईक यांनी कृषि क्षेत्रात केलेली भरीव कामगिरी लक्षात घेऊन त्यांच्या जयंतीनिमित्त राज्यात दरवर्षी दि १ जुलै रोजी कृषि दिन साजरा करण्यात येतो.

खरीप हंगाम २०२० यशस्वी करण्यासाठी व आधुनिक कृषि तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी राज्यातील कृषि विभागाचे अधिकारी/ कर्मचारी, कृषि विभाग- जिल्हा परिषद, कृषि विद्यापीठे/ कृषि विज्ञान केंद्रे यांचे शास्त्रज्ञ, आत्मा, पोकरा, कृषिमित्र यांनी शेतकऱ्यांच्या बांधावर जाऊन मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. कृषि तंत्रज्ञानामधील छोटीशी सुधारणा

देखील पीक उत्पादन वाढीवर मोठा परिणाम करू शकते. सर्व कृषि व कृषि संलग्न विभाग जसे पशुसंवर्धन व दुग्धविकास, मत्स्यव्यवसाय, रेशीम उद्योग, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, खादी ग्रामोद्योग, सहकार, ग्रामविकास, पणन इत्यादी विभागाच्या सहकार्याने योजनांचा प्रचार व प्रसिद्धी करण्यात यावी, यास अनुसरून परिणामकारक प्रचार व जनजागृती करण्यासाठी दि. १ ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषि विभागामार्फत संपूर्ण राज्यात (कोवीड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर नियमांचे पालन करून) कृषि संजीवनी सप्ताह साजरा करण्यात येणार आहे.

कार्यक्रमाच्या सूक्ष्म नियोजनामध्ये पुढील बाबींचा समावेश आहे

- दि. १ ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत गावांमध्ये गावबैठका, शिवार भेटींचे व शेतीशाळांचे आयोजन
- शेतकऱ्यांसोबत गावात कृषिविषयक राबविलेल्या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांना भेटी.
- तालुक्यातील कृषि पुरस्कार प्राप्त शेतकरी तसेच नावीन्यपूर्ण, प्रयोगशील व उल्लेखनीय काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या सत्काराचे आणि त्यांच्या मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचे आयोजन.
- कृषि विषयक मोफत सल्ला व मार्गदर्शनाकरिता एम.किसान पोर्टलवर शेतकरी नोंदणी मोहीम.

- शेतकरी मासिकाचे वर्गणीदार वाढविण्याची मोहीम.
- विविध पीक स्पर्धा आणि पुरस्कारांबाबत प्रचार-प्रसिद्धी.
- जलयुक्त शिवार अभियान, एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम, मागेल त्याला शेततळे याबाबतच्या यशोगाथांना प्रसिद्धी.
- कृषि व कृषि संलग्न योजनांबाबत घडीपत्रिका, हस्तपत्रिका, भितीपत्रिका तयार करून वाटप.
- सप्ताह कालावधीत गावामध्ये शेतकऱ्यांना तांत्रिक मार्गदर्शनाच्या वेळी विविध सादरीकरणाच्या सि.डी., डी.व्ही.डी., यशोगाथा पुस्तिका इ.चा वापर.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना पुढील विषय/बाबींवर तांत्रिक मार्गदर्शन करण्यात येणार आहे

- पीक उत्पादनावर परिणाम न करता उत्पादन खर्च कमी करण्याबाबत मार्गदर्शन.
- प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, हवामान आधारीत फळ पीक विमा योजना आणि गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजनेबाबत जनजागृती, प्रसिद्धी व मार्गदर्शन.
- प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजनेबाबत जनजागृती व मार्गदर्शन.
- जमीन आरोग्य पत्रिका वितरण, वाचन आणि मार्गदर्शन.
- परंपरागत कृषि विकास योजनेबाबत मार्गदर्शन.
- केंद्र व राज्य शासनाच्या कृषि व कृषि संलग्न विभागांच्या शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या योजनांबाबत मार्गदर्शन.
- कापसावरील शेंदरी बोंड अळी, मक्यावरील लष्करी अळी, उसामधील हुमणी आणि सोयाबीनवरील मोझॅक व पिवळा मोझॅक व्यवस्थापनाबाबत मार्गदर्शन.
- रुंद सरी वरंबा यंत्र वापराची व पेरणीची प्रात्यक्षिके.
- बीजप्रक्रिया बाबत प्रात्यक्षिके.

- कडधान्य आंतरपिकाबाबत मार्गदर्शन
- बहुपीक पद्धतीचा प्रसार
- एकात्मिक शेती पद्धती संकल्पनेबाबत मार्गदर्शन.
- हायड्रोफोनिक्स- हिरवा चारा निर्मिती
- श्री/चारसुत्री/एस.आर.टी.पद्धतीने भात लागवडीबाबत मार्गदर्शन.
- बी-बियाणे, खते, औषधे खरेदी व वापर करताना घ्यावयाची काळजी याबाबत मार्गदर्शन.
- फळबाग लागवड कार्यक्रम.
- मूलस्थानी जलसंधारणाबाबत जनजागृती व मार्गदर्शन.
- आपत्कालीन पीक नियोजनाबाबत मार्गदर्शन.
- विभागीय कृषि सहसंचालक, त्यांच्या कार्यालयातील अधिकाऱ्यांमार्फत विभागातील सर्व जिल्ह्यातील कार्यक्रमाचे सनियंत्रण व पर्यवेक्षण करतील तसेच जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी व प्रकल्प संचालक आत्मा त्यांच्या कार्यालयातील अधिकाऱ्यांमार्फत तालुकानिहाय कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करणार आहेत.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान भात, गहू व कडधान्य कार्यक्रम

सन २००७-०८ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान अंतर्गत भात, गहू व कडधान्य पिकासाठी राबविण्यात येत आहे. सन २०१४-१५ पासून सुधारित मार्गदर्शक सूचनांनुसार अभियानात भरडधान्य पिकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सन २०१८-१९ पासून या अभियानात पौष्टिक तृणधान्य पिकांचा समावेश करण्यात आला आहे. या अभियानासाठी निधीची तरतूद केंद्र व राज्य ६०-४० टक्के प्रमाणे आहे.

उद्देश : क्षेत्र विस्ताराद्वारे उत्पादकता वाढ करणे व उत्पादनात शाश्वत वाढ करणे.

- जमिनीची सुपीकता व उत्पादन क्षमता वाढविणे.
- शेतकऱ्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी आर्थिक स्तर उंचावणे.

‘उन्नत शेती- समृद्ध शेतकरी मोहीम’ राबविण्याबाबत शासन नियमानुसार या अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे, यामध्ये तालुका हा घटक निश्चित करण्यात आला असून प्रात्यक्षिके १० हेक्टर क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या गटामार्फत राबविण्यात येत आहेत. यासाठी जमीन आरोग्यपत्रिकेनुसार खतांचा वापर करण्यात येत आहे. तसेच कृषी यांत्रिकीकरण या बाबीसाठी जाहिरातीद्वारे इच्छुक लाभार्थ्यांचे अर्ज मागवून लॉटरी पद्धतीने लाभार्थीची निवड करण्यात येत आहे. अनुदानाची रक्कम थेट लाभ हस्तांतरण (डी.बी.टी.) द्वारे शेतकऱ्यांच्या खात्यावर जमा करण्यात येत आहे.

योजनेची अंमलबजावणी

या अभियानाद्वारे पुढील बाबी राबविल्या जात आहेत.

- राअसुअ भात** - पीक प्रात्यक्षिके, प्रमाणित बियाणे वितरण, एकात्मिक कीड व अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन, यांत्रिकीकरण, सिंचन साधने, प्रशिक्षण व स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी.
- राअसुअ गहू** - पीक प्रात्यक्षिके, प्रमाणित बियाणे वितरण, एकात्मिक कीड व अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन, यांत्रिकीकरण, सिंचन साधने, प्रशिक्षण व स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी.

- राअसुअ कडधान्य** - पीक प्रात्यक्षिके, बियाणे वितरण व उत्पादन कार्यक्रम, एकात्मिक कीड व अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन, यांत्रिकीकरण, सिंचन साधने, प्रशिक्षण व स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी.
- राअसुअ भरडधान्य** - मका - पीक प्रात्यक्षिके, प्रमाणित बियाणे वितरण.
- राअसुअ पौष्टिक तृणधान्य** - पीक प्रात्यक्षिके, प्रमाणित बियाणे वितरण, एकात्मिक कीड व अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन, यांत्रिकीकरण, प्रशिक्षण.

अ.क्र.	घटक	समाविष्ट जिल्हे
१	राअसुअ - भात	नाशिक, पुणे, सातारा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली. (८)
२	राअसुअ - गहू	बीड, सोलापूर, नागपूर. (३)
३	राअसुअ - कडधान्य	सर्व जिल्हे (३४)
४	राअसुअ भरडधान्य- मका	नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, सांगली, औरंगाबाद, जालना (७)
५	राअसुअ- पौष्टिक अन्नधान्य	ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, औरंगाबाद, बीड, जालना, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलडाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती व यवतमाळ. (२६)

योजनेची संक्षिप्त माहिती

रासुअ भात- नाशिक, पुणे, सातारा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली (८ जिल्हे)

अ.क्र.	बाब/घटक	अनुदान दर	अनुदान पात्रतेचे निकष
१) पीक प्रात्यक्षिके			
अ	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. १००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. याचे स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा/तालुकानिहाय व पीकनिहाय निर्धारित तंत्रज्ञान पॅकेजनुसार सर्व घटक अंमलबजावणीसाठी, रासायनिक खतावरील खर्च लाभार्थी शेतकऱ्याने स्वतः करावयाचा आहे, यासाठी अनुदान देय नाही.
ब	पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. १५००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	
२) बियाणे वितरण			
अ	संकरित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १०००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित संकरित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
ब	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. २००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
क	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे वरील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
३) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (आय.पी.एम.)			
१	पीक संरक्षण औषधे	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
२	तणनाशके	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
४) पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण			
१	पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण	एकूण रु. १४०००/- प्रति प्रशिक्षण (रु. ३५०० सत्र)	३० शेतकऱ्यांसाठी (४ सत्राकरिता) (२ सत्र खरीपमध्ये व २ सत्र रबीमध्ये)
रासुअ गहू - सोलापूर, बीड, नागपूर (३ जिल्हे)			
१) पीक प्रात्यक्षिके			
अ	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. १००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. याचे स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा/तालुकानिहाय व पीकनिहाय निर्धारित तंत्रज्ञान पॅकेजनुसार सर्व घटक अंमलबजावणीसाठी, रासायनिक खतावरील खर्च लाभार्थी शेतकऱ्याने स्वतः करावयाचा आहे, यासाठी अनुदान देय नाही.
ब	पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. १५००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	

२) प्रमाणित बियाणे वितरण			
अ	अधिक उत्पादनदेणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. २००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
ब	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांच्या वरील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
३) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (आय.पी.एम.)			
१	पीक संरक्षण औषधे व जैविक घटक	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
२	तणनाशके	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
४) पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण			
१	पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण	एकूण रु. १४०००/- प्रति प्रशिक्षण (रु. ३५००/सत्र)	३० शेतकऱ्यांसाठी (४ सत्राकरिता) (२ सत्र खरीपमध्ये व २ रब्बीमध्ये)
राअसुअ कडधान्य - सर्व जिल्हे			
१) पीक प्रात्यक्षिके			
अ	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. ९००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. यांच्या स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा/तालुकानिहाय व पीकनिहाय निर्धारित तंत्रज्ञान पॅकेजनुसार सर्व घटक अंमलबजावणीसाठी, रासायनिक खतावरील खर्च लाभार्थी शेतकऱ्याने स्वतः करावयाचा आहे, यासाठी अनुदान देय नाही.
ब	आंतरपीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. ९००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	
क	पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. १५००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	
२) बियाणे वितरण			
अ	बियाणे वितरण - अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. ५००० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
ब	बियाणे वितरण- अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील बियाणे)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. २५०० प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	मागील १० वर्षांचे वरील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
३) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (आय.पी.एम.)			
i)	पीक संरक्षण औषधे	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
ii)	तणनाशके	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५०० प्रति हेक्टर पैकी किमान प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहील.	केंद्रीय कीटकनाशक मंडळाच्या लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
४)			
४ अ	पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण	एकूण रु. १४०००/- प्रति प्रशिक्षण (रु. ३५००/सत्र)	३० शेतकऱ्यांसाठी (४ सत्राकरिता) (२ सत्र खरीपमध्ये व २ सत्र रब्बीमध्ये)
४ ब	प्रकल्प व्यवस्थापन चमू	-	राज्यस्तर व जिल्हास्तर (तंत्र सल्लागार व तंत्र सहाय्यक)

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानांतर्गत भरडधान्य (मका) व पौष्टिक अन्नधान्य (न्युट्री सिरीयल)

सन २०१८-१९ पासून केंद्र शासनाने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-भरडधान्य अभियानात बदल करून राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान - भरडधान्य (मका) व राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान - पौष्टिक तृणधान्य (न्युट्री सिरीयल) ज्वारी, बाजरी व रागी अशी स्वतंत्र अभियाने सुरु केली असून त्यासाठी स्वतंत्र नियतव्यय निर्धारित केला आहे.

योजनेचा उद्देश

पौष्टिक तृणधान्य व मका पिकांखालील क्षेत्र विस्ताराद्वारे क्षेत्र व उत्पादकता वाढ, या पिकांच्या नवीन वाणांच्या वापरावर भर देऊन बियाणे/वाण बदलाच्या दरात वृद्धी करणे.

योजनेंतर्गत समाविष्ट जिल्हे

- १) रा.अ.सु.अ.-भरडधान्य (मका) - सांगली, अहमदनगर, औरंगाबाद, जालना, नाशिक, धुळे व जळगाव (७ जिल्हे).
- २) रा.अ.सु.अ.- पौष्टिक तृणधान्य (न्युट्री सिरीयल) - ज्वारी, बाजरी, रागी (एकूण २६ जिल्हे)

पीक	जिल्हे
अ) ज्वारी	नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, सोलापूर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, सांगली, बीड, कोल्हापूर, औरंगाबाद, जालना, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती व यवतमाळ (एकूण २३ जिल्हे)
ब) बाजरी	नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, सातारा, सांगली, औरंगाबाद, बीड, जालना व उस्मानाबाद (एकूण ११ जिल्हे)
क) रागी	नाशिक, पुणे, सातारा, कोल्हापूर, ठाणे (पालघर सह), रायगड व रत्नागिरी (एकूण ७ जिल्हे)

लाभार्थी निवडीचे निकष

- सदर पीक घेणारे इच्छुक शेतकरी व शेतकरी उत्पादक गट यांची प्राधान्याने निवड करण्यात येते. निवडलेल्या गावात नोंदणीकृत शेतकरी उत्पादक गट नसल्यास नव्याने गटनिर्मिती करून आत्मा संस्थेकडे गटाची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. निर्धारित लक्षांकापेक्षा अधिक अर्ज प्राप्त झाल्यास सोडत पद्धतीने निवड केली जाते.
- नोंदणीकृत गटातील शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या नावे ७/१२ व ८/अ उतारा असणे आवश्यक आहे. तसेच, अनुसूचित जाती/जमाती

प्रवर्गातील अर्जदारांनी स्वयंसाक्षात्कीत जातीचा वैध दाखला अर्जासोबत सादर करणे बंधनकारक आहे.

- गटामध्ये पुरेशा प्रमाणात अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गातील शेतकरी नसल्यास सदर प्रवर्गातील शेतकऱ्यांची यादी तयार करून निर्धारित प्रमाणात सोडत पद्धतीने लाभार्थी निवड प्रक्रिया सर्वासमक्ष करणे आवश्यक आहे.
- प्रवर्गानिहाय निर्धारित प्रमाणानुसार सर्व प्रवर्गामध्ये किमान ३० टक्के लाभ महिला शेतकऱ्यांना ३ टक्के लाभ अपंग शेतकऱ्यांना दिला जातो.

योजनेचे स्वरूप

- ‘उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी’ मोहिमेनुसार तालुका हा विकासाचा घटक धरून अंमलबजावणी.
- कृषि हवामान विभागानुसार पीक पद्धतीवर आधारित प्रकल्प स्वरूपात कार्यक्रम अंमलबजावणी.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रचार व प्रसार
उदा : बीजप्रक्रिया, एकात्मिक अन्नद्रव्य/कीड व रोग व्यवस्थापन
- निविष्टांचा योग्य प्रमाणात व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने वापर करणे.
- मनुष्यबळ विकास, शेतकऱ्यांच्या गटांची बळकटीकरण व कार्यकुशलतेमध्ये प्रशिक्षणाद्वारे वाढ करणे.
- प्रभावी सनियंत्रण व मूल्यमापनाद्वारे योजनेचे यश पडताळणे.

अंमलबजावणीचे स्वरूप

अभियान क्षेत्र विस्तार व उत्पादकता वाढ संकल्पनेवर राबविण्यात येते. ‘उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी’ मोहिमेनुसार तालुका हा विकासाचा घटक धरून अंमलबजावणी करण्यात येते. समूह प्रात्यक्षिकांसाठी १० हेक्टरच्या एका गटात किमान १० शेतकरी समाविष्ट असावेत. स्थानिक गरजेनुसार निविष्टा व अवजारे अनुदान थेट लाभ हस्तांतरण (D.B.T.) तत्वावर लाभार्थीच्या राष्ट्रीयकृत बँक खात्यात जमा करण्यात येते.

घटकनिहाय आर्थिक मापदंड

रा.अ.सु.अ.-भरडधान्य (मका) - सांगली, अहमदनगर, औरंगाबाद, जालना, नाशिक, धुळे व जळगाव (७ जिल्हे)

अ.क्र.	बाब/घटक	अनुदान दर	अनुदान पात्रतेचे निकष
पीक प्रात्यक्षिके			
१	अ) सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. ६००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. यांच्या स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा/तालुकानिहाय व पीकनिहाय तंत्रज्ञान निर्धारित पॅकेजनुसार अंमलबजावणीसाठी
	ब) आंतरपीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. ६००० प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. यांचे स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार जिल्हा/तालुकानिहाय व पीकनिहाय निर्धारित तंत्रज्ञान पॅकेजनुसार
एकात्मिक पीक संरक्षण व्यवस्थापन			
२	एकात्मिक पीक संरक्षण व्यवस्थापन	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. ५००/- प्रति किंवटल यापैकी किमान प्रमाणे अनुदान राहिल.	नोंदणी प्रमाणपत्रातील लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारशीनुसार

● रा.अ.सु.अ.- पौष्टिक अन्नधान्य (न्युट्री सिरीयल) ज्वारी, बाजरी, रागी (२६ जिल्हे)

अ.क्र.	बाब/घटक	अनुदान दर	अनुदान पात्रतेचे निकष
१. पीक प्रात्यक्षिके			
१.	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके	उच्चतम मर्यादा रु. ६०००/- प्रति हेक्टर प्रति प्रात्यक्षिक	वि.कृ.स.सं. यांच्या स्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठाच्या पीकनिहाय निर्धारित तंत्रज्ञान पॅकेजनुसार अंमलबजावणीसाठी
२. प्रमाणित बियाणे वितरण			
२	अ) संकरित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील अधिसूचित वाण)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १००००/- प्रति किंव. यापैकी किमानप्रमाणे	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित संकरित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
	ब) सुधारीत बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील अधिसूचित वाण)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. ३०००/- प्रति किंव. यापैकी किमानप्रमाणे	मागील १० वर्षांचे आतील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे
	क) सुधारीत बियाणे वितरण (१० वर्षांचे वरील अधिसूचित वाण)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १५००/- प्रति किंव. यापैकी किमानप्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय राहिल.	मागील १० वर्षांचे वरील राज्यासाठी अधिसूचित सुधारित वाणांचे प्रमाणित बियाणे.
३. एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (आय.एन.एम.)			
१	सूक्ष्म मूलद्रव्ये	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५००/- प्रति हेक्टर पैकी किमानप्रमाणे	मृद आरोग्यपत्रिका व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
२	जैविक खते	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ३००/- प्रति हेक्टर पैकी किमानप्रमाणे	कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार

४. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (आय.पी.एम.)			
१	तण नाशके	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५००/- प्रति हेक्टर पैकी किमानप्रमाणे	नोंदणी प्रमाणपत्रातील लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
२	पीक संरक्षण औषधे	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा उच्चतम रु. ५००/- प्रति हेक्टर पैकी किमानप्रमाणे	नोंदणी प्रमाणपत्रातील लेबल क्लेम व कृषि विद्यापीठांच्या शिफारसीनुसार
५. फ्लेक्झी घटक			
	पीक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण	रु. १४०००/- प्रति प्रशिक्षण	३० शेतकऱ्यांसाठी (२ सत्राकरिता) (१ सत्र खरीपमध्ये व १ सत्र रब्बीमध्ये)

राष्ट्रीय गळीत धान्य व तेलताड अभियान

अभियानाचा उद्देश : गळीतधान्य पिके व वृक्षजन्य तेलबिया पिकांखालील क्षेत्र वृद्धी व उत्पादकतेत वाढ करणे.

अभियान क्र. १ : गळीतधान्य अभियान : समाविष्ट जिल्हे

अ.क्र.	पिके	जिल्हे	जिल्ह्यांचे नाव
१	सोयाबीन	१९	नाशिक, धुळे, अहमदनगर, पुणे, सांगली, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलडाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, चंद्रपूर.

लाभार्थी निवडीचे निकष

- सदर पीक घेणारे इच्छुक शेतकरी व शेतकरी उत्पादक गट यांची प्राधान्याने निवड करण्यात येते. निवडलेल्या गावात नोंदणीकृत शेतकरी उत्पादक गट नसल्यास नव्याने गट निर्मिती करून 'आत्मा' संस्थेकडे गटाची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. निर्धारित लक्ष्यांकापेक्षा अधिक अर्ज प्राप्त झाल्यास सोडत पद्धतीने निवड केली जाते.
- नोंदणीकृत गटातील शेतकऱ्यांचे स्वतःचे नावे ७/१२ व ८/अ उतारा असणे आवश्यक आहे. तसेच, अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गातील अर्जदारांनी स्वयंसाक्षात्कीत जातीचा वैध दाखला अर्जासोबत सादर करणे बंधनकारक आहे.
- गटामध्ये पुरेशा प्रमाणात अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गातील शेतकरी नसल्यास सदर प्रवर्गातील शेतकऱ्यांची यादी तयार करून निर्धारित प्रमाणात सोडत पद्धतीने लाभार्थी निवड प्रक्रिया सर्वासमक्ष करणे आवश्यक आहे.
- प्रवर्गानिहाय निर्धारित प्रमाणानुसार सर्व प्रवर्गांमध्ये किमान ३० टक्के लाभ महिला शेतकऱ्यांना ३ टक्के लाभ अपंग शेतकऱ्यांना दिला जातो.

योजनेचे स्वरूप:

गळीतधान्य पिकांच्या नवीन विकसीत वाणांचा शेतकऱ्यांमध्ये प्रचार व प्रसारासाठी विकसीत तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करून शेतीशाळेमाफत तंत्रज्ञानाचा प्रसार केला जातो.

अंमलबजावणीचे स्वरूप

सदर अभियान क्षेत्र विस्तार व उत्पादकता वाढ संकल्पनेवर राबविण्यात येते. 'उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी' मोहिमेनुसार तालुका हा विकासाचा घटक धरून अंमलबजावणी करण्यात येते. समूह प्रात्यक्षिकांसाठी १० हेक्टरच्या एका गटात किमान १० शेतकरी समाविष्ट असावेत.

- **घटकनिहाय आर्थिक मापदंड** : केंद्र शासनाच्या आवंटनानुसार बियाणे मिनिकिट्सचे मोफत वितरण केले जाते.

अ.क्र.	घटक / बाब	अनुदानाचा दर	अनुदान पात्रतेचे निकष
१) प्रमुख घटक - तंत्रज्ञान प्रसारण			
अ	गट प्रात्यक्षिके	निर्धारित प्रात्यक्षिक तंत्रज्ञान पॅकेज प्रमाणे पीकनिहाय उच्चतम मर्यादा सोयाबीन रु. ६००० प्रति हेक्टर	विभागस्तरावर संलग्न कृषि विद्यापीठांच्या सल्ल्याने जिल्हानिहाय व पीकनिहाय प्रात्यक्षिक तंत्रज्ञान पॅकेज तयार करावीत. पीक प्रात्यक्षिकांसाठी सर्व निविष्टा घटक पुरवठ्याकरिता सदर पिकासाठी दर्शविलेल्या उच्चतम मर्यादेत अनुदान अनुज्ञेय राहील.
२. प्रकल्प व्यवस्थापन खर्च			क्रॉप कटींग, मानधन व आकस्मिक खर्चासाठी

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान : व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम

१. उद्देश

- १) बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत अन्नधान्याच्या गरजेसोबतच नगदी पिकांचीही गरज भागविण्यासाठी कापूस पिकाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
- २) कापूस आधारित पीक पद्धतीस चालना देणे.
- ३) कापूस पिकात एकात्मिक कीड व्यवस्थापनास चालना देणे
- ४) कापसाच्या सरळ वाणांची अतिघन लागवड पद्धतीचा अवलंब करून, अधिक लांब धाग्याच्या कापसाच्या वाणांची प्रात्यक्षिके आयोजित करून कापूस उत्पादनास चालना देणे.

२. समाविष्ट जिल्हे

१) धुळे २) जळगाव ३) अहमदनगर ४) औरंगाबाद ५) जालना ६) बीड ७) नांदेड ८) परभणी ९) बुलढाणा १०) अकोला ११) वाशिम १२) अमरावती १३) यवतमाळ १४) वर्धा १५) नागपूर १६) चंद्रपूर

३. लाभार्थ्यांच्या निवडीचे निकष

या योजनेअंतर्गत संबंधित जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती (किमान १६ टक्के)/ अनुसूचित जमाती (किमान ८ टक्के)/ यांच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लाभार्थ्यांची निवड करण्यात येते. तसेच सर्व प्रवर्गातील लाभार्थ्यांच्या ३० टक्के महिलांची निवड करण्यात येते. जिल्ह्यासाठी प्राप्त होणारा आर्थिक कार्यक्रम राबविताना प्रवर्गनिहाय असलेल्या टक्केवारीच्या प्रमाणात कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

४. योजनेचे स्वरूप :

सन २०१४-१५ पासून राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान- व्यापारी पिके या अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. यासाठी केंद्र:राज्य :: ६०:४० टक्के याप्रमाणे कार्यक्रम राबविण्यात येणार आहे. १२व्या पंचवार्षिक योजनेत अन्नधान्याच्या गरजेसोबतच नगदी पिकांचीही गरज भागविण्यासाठी कापूस पिकांतर्गत अन्नधान्य पिकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

५. योजनेची अंमलबजावणी व घटकनिहाय आर्थिक मापदंड

- १) कापूस पिकात मूग, उडीद आंतरपिकास प्रोत्साहन देणे. (रु. ८०००/- प्रति हे.)
- २) कापूस पिकात एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (रु. ८०००/- प्रति हे.)
- ३) कापसाच्या सरळ वाणांची अतिघन लागवड (रु. १००००/- प्रति हे.)
- ४) मनुष्यबळ विकासासाठी राज्यस्तरीय अधिकारी-कर्मचारी प्रशिक्षण (रु. ४००००/- प्रति प्रशिक्षण)
- ५) पीक संरक्षण औषधे व बायो एजंटसचे वितरण (रु. ५००/- प्रति हे.)

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान : व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास कार्यक्रम

१. उद्देश

- १) उसाच्या उत्पादन खर्चात कपात करून उत्पादकता वाढविणे.
- २) दर्जेदार बेण्याच्या वापरास प्रोत्साहन देणे व बेणे निर्मितीसाठी बीजोत्पादन व बियाणे वितरण कार्यक्रम राबविणे.
- ४) विकसित तंत्रज्ञानाच्या प्रसारासाठी क्षेत्रीय स्तरावर ऊस पिकात आंतरपिकाच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करणे.

२. समाविष्ट जिल्हे

- १) अहमदनगर २) पुणे ३) सोलापूर ४) सातारा ५) सांगली ६) कोल्हापूर ७) औरंगाबाद ८) जालना ९) बीड १०) लातूर ११) उस्मानाबाद १२) नांदेड १३) परभणी १४) हिंगोली

३. लाभार्थ्यांच्या निवडीचे निकष

या योजनेअंतर्गत जिल्ह्यातील संबंधित अनुसूचित जाती (किमान १६ टक्के)/अनुसूचित जमाती (किमान ८ टक्के)/ यांच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लाभार्थ्यांची निवड करण्यात येते. तसेच सर्व प्रवर्गातील लाभार्थ्यांच्या ३० टक्के महिलांची निवड करण्यात येते. जिल्ह्यासाठी प्राप्त होणारा आर्थिक कार्यक्रम राबविताना प्रवर्गनिहाय असलेल्या टक्केवारीच्या प्रमाणात कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

४. योजनेचे स्वरूप

ऊस हे महाराष्ट्रातील महत्वाचे नगदी पीक आहे. उसाच्या वाढीस लागणारे अनुकूल हवामान राज्यात उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र राज्य देशात साखर उत्पादन व साखर उतान्याच्या बाबतीत आघाडीवर आहे. परंतु सरासरी प्रति हेक्टर उरुस उत्पादन कमी आहे. त्यामुळे ऊस उत्पादन प्रगत तंत्रज्ञान जास्तीतजास्त शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविणे गरजेचे आहे. शेतीला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देऊन उत्पादन खर्च कमी केल्यास

शेतकऱ्यांना ऊस पिकातून शाश्वत उत्पन्न मिळू शकेल. राज्यात सरासरी ९.०५ लाख हेक्टर क्षेत्र ऊस पिकाखाली असून या पिकाची सरासरी उत्पादकता ८३ मे. टन प्रतिहेक्टर आहे. ऊस पिकाचा उत्पादन खर्च कमी करून उत्पादकतेत १०० मे. टनापर्यंत वाढ करण्याच्या दृष्टीने सन २०२०-२१ मध्ये राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियाना अंतर्गत ऊस विकास कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहे.

५. योजनेची अंमलबजावणी व घटकनिहाय आर्थिक मापदंड

- १) दर्जेदार बेण्याच्या वापरास प्रोत्साहन देणे यासाठी वसंतदादा साखर संस्था यांच्यामार्फत उती संवर्धित बेणेनिर्मिती करून शेतकऱ्यांना अनुदानावर उपलब्ध करून देणे. (रु. ३.५०/- प्रति रोप)
- २) विकसित तंत्रज्ञानाच्या प्रसारासाठी क्षेत्रीय स्तरावर आंतरपिकाची प्रात्यक्षिके आयोजित करणे. (रु. १०००/- प्रति हे.)

राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान (NMSA) अंतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD)

राज्यातील शेती प्रामुख्याने कोरडवाहू आहे. यामध्ये पेरणीयोग्य क्षेत्रापैकी ८३ टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे. अन्नधान्याच्या मागणीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असल्यामुळे कोरडवाहू क्षेत्रातील उत्पादकतेत हवामान बदलाशी सुसंगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून शाश्वतता आणणे, तसेच या क्षेत्रामध्ये आपत्ती काळातील नुकसान भरपाईसाठी कृषि आधारित उपजीविका साधनामध्ये विविधता आणणे महत्वाचे ठरते. कोरडवाहू क्षेत्र विकास या घटकामध्ये पिके, फळपिके, पशुधन, मत्स्य, वने यांचा समावेश असलेल्या एकात्मिक शेती पद्धती विकसीत करून; त्यास स्थैर्य निर्माण करून आपत्ती काळात उपजीविकेच्या पर्यायी संधी शेतकऱ्यांना

उपलब्ध करता येणार आहेत.

कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) उद्देश :

शेतकऱ्यांच्या उत्पादकतेत शाश्वत वाढ करून नवीन उपजीविकेच्या साधनांची उपलब्धता करणे व त्या आधारे त्यांचे जीवनमान उंचावणे.

- निरनिराळ्या एकात्मिक शेती पद्धतींचा अवलंब करून दुष्काळ, पूर व हवामानातील अनपेक्षित बदलांमुळे होणारे नुकसान टाळणे.
- अद्ययावत कृषि तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषि उत्पादन वाढविणे व शाश्वत रोजगार उपलब्ध करणे.

- कोरडवाहू क्षेत्रातील कृषि उत्पादनातील जोखीम कमी करून शेतकऱ्यांचा कोरडवाहू शेतीबाबत आत्मविश्वास वाढविणे.

कोरडवाहू क्षेत्र विकास समाविष्ट जिल्हे :

कोरडवाहू क्षेत्र विकास घटकामध्ये राज्यातील सर्व जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने हमखास सिंचनाखाली न येणाऱ्या क्षेत्रामध्ये हा घटक राबविता जाणार आहे.

कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) लाभार्थी निवडीचे निकष :

- सिंचनाची सुविधा नसलेल्या शेतकऱ्यांना तसेच अल्प व अत्यल्प भूधारक व महिला शेतकऱ्यांना प्राधान्य.
- लाभार्थी हा सध्याच्या प्रचलित पीक पद्धतीमध्ये बदल करून एकात्मिक शेती पद्धतीतील बाबी राबविण्यास इच्छुक असला पाहिजे.

कोरडवाहू क्षेत्र विकास योजनेचे स्वरूप :

- प्रत्येक उपविभागातून कायमस्वरूपी सिंचन सुविधा उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रामधील दोन प्रकल्पांची निवड.
- प्रकल्प क्षेत्र शक्यतो एकाच गावात. परंतु अपवादात्मक परिस्थितीत प्रकल्पासाठी लगतच्या दोन ते तीन गावांची निवड.
- 'एकात्मिक शेती पद्धती' या उपघटकातील पीक आधारीत, फळपिक

आधारीत शेती पद्धती, दुग्धउत्पादन आधारित शेती पद्धती, पशुधन आधारित शेती पद्धती, वनिकी आधारित शेती पद्धती या बाबींसाठी ५० टक्के अनुदान देय. तसेच शेती विकास आणि मुल्यवर्धन या उपघटकातील ग्रीनहाऊस आणि मधुमक्षिकापालन, काढणीपश्चात व साठवण तंत्रज्ञान, गांडूळ खत या बाबींसाठी ५० टक्के अनुदान देय. तसेच मुरघास युनिट, या बाबींसाठी १०० टक्के अनुदान देय आहे.

कोरडवाहू क्षेत्र विकास अंमलबजावणी

- कोरडवाहू क्षेत्र विकास या योजनेमध्ये Cluster Approach हे धोरण स्वीकारले असून, राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये प्रत्येक कृषि उपविभागातून दोन याप्रमाणे एकूण १८० प्रकल्पांची निवड करून, राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेअंतर्गत प्रकल्प क्षेत्रातील शेतकरी कुटुंबास २ हे. च्या मर्यादित रु. १,००,०००/- पर्यंत अनुदान देय आहे.
- या योजनेअंतर्गत निधीच्या १६ टक्के व ८ टक्के किंवा अनु.जाती/जमाती यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुक्रमे अनु.जाती व अनु.जमाती या प्रवर्गासाठी तरतूद करण्यात आली आहे.
- या योजनेसाठी सन २०१४-१५ मध्ये १०० टक्के केंद्र शासनाकडून अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले. तथापि, सन २०१५-१६ पासून केंद्र-राज्य ६०:४० टक्के प्रमाणात वित्तीय तरतूद आहे.

कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान

सन २०१४-१५ पासून केंद्र शासनाच्या वेळोवेळी अद्ययावत करण्यात येणाऱ्या मार्गदर्शक सूचनानुसार कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान (Sub-Mission on Agricultural Mechanization - SMAM) राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. सद्य:स्थितीत सदर उपअभियानांतर्गत कृषि अवजारांचा अनुदानावर पुरवठा करणे व कृषि अवजारे बँक स्थापन करण्यास अर्थसहाय्य देणे हे दोन घटक सन २०२०-२१ मध्ये राबविण्यासाठी केंद्र

शासनाने मान्यता दिली आहे. सदर उप अभियानांतर्गत यंत्रे/अवजारांचा अनुदानावर पुरवठा करण्यात येणार आहे. सन २०२०-२१ साठी एकूण रु. ६२.५० कोटी निधीचा कृती आराखडा केंद्र शासनाने मंजूर केला आहे.

उपअभियानाची उद्दिष्टे

राज्यातील वाढत्या लोकसंख्येबरोबर घटत असलेली जमीन धारणा, बैलांची लक्षणीयरीत्या कमी झालेली संख्या, शेती कामांसाठी मजुरांची घटलेली संख्या व वाढते मजुरीचे दर, खरीप हंगामात पेरणीसाठी मिळणारा अल्प कालावधी व राज्यातील पिकांमध्ये, फळबागांमध्ये असलेली विविधता या पार्श्वभूमीवर स्थानिक परिस्थितीनुरूप कृषि यांत्रिकीकरणास मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देण्याचे राज्य शासनाचे धोरण आहे.

उपअभियानाची व्याप्ती - राज्यातील सर्व ३४ जिल्हे.

लाभार्थी निवडीचे निकष

कृषि यांत्रिकीकरणाकरिता अनुदानाचा लाभ घेण्यासाठी अर्जाचा विहित नमुना कृषि विभागाच्या संकेतस्थळावर तसेच कार्यालयांमध्ये उपलब्ध करून देण्यात येतो. इच्छुक लाभार्थ्यांचे अर्ज तालुका कृषि अधिकारी कार्यालयात मागविण्यात येतात. अर्जासोबत कोणतेही कागदपत्र जोडायचे नाहीत. लाभार्थी म्हणून निवड झाल्यानंतर विहित कालावधीत आवश्यक कागदपत्रांच्या स्वयंसाक्षात्कृत प्रति सादर करावयाच्या आहेत.

कल्टिवेटर

लाभार्थी निवडीचे निकष पुढीलप्रमाणे

१. कृषि यंत्र सामुग्री व उपकरणे खरेदीसाठी अर्थसहाय्य (अनुदानावर कृषि अवजारे पुरवठा) -

- (१) ज्या शेतकऱ्यांचा स्वतःच्या नावे शेत क्षेत्राचा ७/१२ व ८-अ हे दाखले असणे आवश्यक आहे.
- (२) आधार कार्डची/फोटो ओळखपत्राची स्वसाक्षांकीत प्रत, रद्द केलेल्या चेकची/बँक पुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठाची स्वसाक्षांकीत प्रत अर्जासोबत जोडणे आवश्यक राहिल.
- (२) लाभार्थी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती या प्रवर्गातील असल्यास त्याबाबत प्राधिकृत अधिकाऱ्यांचे जातीचे वैध प्रमाणपत्राची प्रत सादर करणे बंधनकारक आहे.
- (३) खरेदी करावयाच्या यंत्र/अवजाराचे परीक्षण केल्याचा पुरावा म्हणून तपासणी संस्थांचे प्रमाणपत्र/तपासणी अहवाल व अवजारांचे दरपत्रक इ.

२. भाडे तत्त्वावर कृषि यांत्रिकीकरण सेवेसाठी कृषि अवजारे बँक स्थापन करणे

- १) कृषि अवजारे बँकेद्वारे कृषि यांत्रिकीकरण सेवा-सुविधा माफक दरावर पुरविण्यासाठी स्थापन करावयाच्या कृषि अवजारे केंद्रासाठी प्राधान्याने शेतकरी उत्पादक कंपनी, शेतकऱ्यांचे नोंदणीकृत गट, शेतकरी बचत गट, प्रगतिशील शेतकरी गट, कृषि विज्ञान केंद्र यांची निवड करण्यात येते. संबंधित अर्जदाराकडे कृषि यांत्रिकीकरण सेवा-सुविधा पुरविण्यासाठी आवश्यक अनुभव, प्रशिक्षित, अनुभवी व पुरेसे मनुष्यबळ असणे, सदर यंत्रसामुग्री व उपकरणे सुरक्षित व सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक जागा व शेडची व्यवस्था असणे, सर्व यंत्रसामुग्री व उपकरणे संबंधितांनी माफक भाडे तत्त्वावर उपलब्ध करून त्यांच्या सेवा शेतकऱ्यांना वेळोवेळी पुरविणे बंधनकारक राहिल.
- २) लाभधारकाने कृषि यांत्रिकीकरण सेवा-सुविधा शेतकऱ्यांना पुरविल्याबाबत आवश्यक अभिलेख ठेवणे व त्याचा नियमित अहवाल सादर करणे बंधनकारक राहिल. तसेच, याबाबत तपासणीच्या वेळी सर्व यंत्रसामुग्री/उपकरणे व अभिलेख सादर करणे बंधनकारक राहिल.
- ३) यासाठी मार्गदर्शक सूचनांसोबत सहपत्रीत केलेल्या हमीपत्रानुसार बॉण्ड पेपरवर हमीपत्र सादर करणे संबंधित लाभधारकांना बंधनकारक राहिल.

- ४) सदर लाभार्थ्यास अनुदानावर मिळणाऱ्या अवजारांचे कोणत्याही परिस्थितीत पुढील किमान ६ वर्षे हस्तांतरण, पुनर्विक्री किंवा गहाण ठेवता येणार नाहीत. प्रत्येक लाभधारक सेवा-सुविधा केंद्राची सेवा-सुविधा पुरविण्याची क्षमता किमान १० हेक्टर प्रतिदिवस आणि किमान ३०० हेक्टर प्रति हंगाम क्षेत्रासाठी असणे बंधनकारक राहिल.
- ५) संबंधित अर्जदाराने ज्यांचे नावे अनुदान अदा करावयाचे त्यांचे संपूर्ण नाव व पत्ता, बँक खाते क्रमांक, बँकेच्या शाखेचा पत्ता, एक रद्द केलेला चेक अर्जासोबत देणे बंधनकारक राहिल.

योजनेचे स्वरूप

सदर उपअभियानांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या बाबींचा तपशील खालील प्रमाणे.

१. कृषि यंत्र सामुग्री व उपकरणे खरेदीसाठी अर्थसहाय्य (अनुदानावर कृषि अवजारे पुरवठा) -

राज्यातील शेतकऱ्यांना स्वतःच्या मालकी हक्काची कृषी यंत्रसामुग्री/अवजारे खरेदी करण्यास अर्थसहाय्य करणे व त्याद्वारे कृषि यांत्रिकीकरणास प्रोत्साहन देणे हा सदर घटकाचा प्रमुख उद्देश आहे. सदर उपअभियानांतर्गत केंद्र शासनाने कृषि अवजारे प्रकार निहाय अनुदानाच्या उच्चतम मर्यादा केंद्र शासनाने निर्धारित केल्या असून केंद्र शासनाच्या farmech.dac.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. अल्प, अत्यल्पभूधारक, महिला लाभार्थी, अनुसूचित जाती व जमाती या प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना किमतीच्या ५० टक्के किंवा केंद्र शासनाने निर्धारित केलेली उच्चतम अनुदान मर्यादा यापैकी कमी असेल ते व इतर लाभार्थ्यांसाठी किमतीच्या ४० टक्के किंवा केंद्र शासनाने निर्धारित केलेली उच्चतम अनुदान मर्यादा यापैकी कमी असेल ते याप्रमाणे आहे. सदर घटकाकरिता सन २०२०-२१ साठी रु. ४५.३५ कोटी इतका निधी मंजूर आहे.

२. भाडे तत्त्वावर कृषि यांत्रिकीकरण सेवेसाठी कृषि अवजारे बँक स्थापन करणे -

राज्यात पीक रचनेनुसार पिकाच्या पेरणीपासून काढणीपश्चात प्राथमिक प्रक्रियेपर्यंत शेतकऱ्यांना माफक दराने यांत्रिकीकरणाची सेवा भाडे तत्त्वावर उपलब्ध करून देण्यासाठी अद्ययावत यंत्रसामुग्री असलेली कृषि अवजारे बँक स्थापन करण्यास अर्थसहाय्य करणे हा सदर घटकाचा प्रमुख उद्देश आहे. कृषि अवजारे बँक स्थापन करण्यासाठी कृषि अवजारे खरेदीसाठी भांडवली खर्चाच्या ४० टक्के इतकी अनुदान मर्यादा असून कृषि अवजारांवरील रु. १०.०० लाख, रु. २५.०० लाख, रु. ४०.०० लाख व रु. ६०.०० लाख भांडवली गुंतवणुकीच्या केंद्रास अनुक्रमे रु. ४.०० लाख, रु. १०.०० लाख, रु. १६.०० लाख व रु. २४.०० लाख इतके अनुदान अनुज्ञेय आहे. सदर घटकाकरिता सन २०२०-२१ साठी रु. १५.०० कोटी इतका निधी मंजूर आहे.

- **योजनेची अंमलबजावणी** - कृषि आयुक्तालय स्तरावर कृषि संचालक (निविष्ठा व गुणनियंत्रण) यांच्यामार्फत योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येते. जिल्हास्तर, उपविभागीय स्तर व तालुकास्तरावर अनुक्रमे जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी, उपविभागीय कृषि अधिकारी व तालुका कृषि अधिकारी यांच्यामार्फत अंमलबजावणी करण्यात येते.

- **लाभार्थी निवड व अनुदान अदायगीची कार्यपद्धती** - इच्छुक लाभार्थ्यांनी विहित नमुन्यातील अर्ज संबंधित कृषि सहाय्यक, मंडळ/तालुका कृषि अधिकारी यांच्याकडे सादर करावचे आहेत. जिल्ह्यास प्राप्त लक्षांकानुरूप लाभार्थीची निवड केली जाते व जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेल्या जिल्हास्तरीय कार्यकारी समिती मार्फत त्यास मान्यता घेण्यात येते. लाभार्थी म्हणून निवड झाल्यानंतर विहित कालावधीत आवश्यक कागदपत्रांच्या स्वयंसाक्षात्कृत प्रती सादर करावयाच्या आहेत. अवजारे खरेदीकरिता पूर्वसंमती मिळाल्यानंतर एक महिन्याच्या कालावधीत अवजारे/यंत्रांची खुल्या बाजारातून खरेदी करून अनुदान प्राप्त करण्याकरिता एक महिन्याच्या आत देयक व तपासणी संस्थांचे प्रमाणपत्र/तपासणी अहवालासह प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक आहे. अवजारे खरेदीकरिता पूर्वसंमती मिळाल्यानंतर अवजारे/यंत्रांची खुल्या बाजारातून खरेदी करताना स्वतःच्या बँक खात्यातून इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने (आर.टी.जी.एस. / एन.इ.फ.टी. / आय.एम.पी.एस.) / धनादेश/ धनाकर्षाद्वारे विक्रेत्यास रक्कम अदा करणे बंधनकारक आहे. खरेदी करावयाचे अवजार केंद्र शासनाच्या अधिकृत सक्षम तपासणी संस्थांनी ज्या यंत्र/अवजाराचे रीतसर परीक्षण (Testing) करून ते BIS अथवा अन्य सक्षम संस्थांनी निश्चित केलेल्या प्रमाणकानुसार (standards)/तांत्रिक निकषानुसार असल्याचे प्रमाणित केले असेल, त्याच यंत्र/अवजाराची खुल्या बाजारातून खरेदी करावयाची असून अनुदानाकरिता देयक सादर करताना त्याचे प्रमाणपत्र/तपासणी अहवाल (छायांकित प्रत) सादर करणे बंधनकारक आहे.

पूर्वसंमती प्राप्त झाल्यानंतर लाभार्थींनी अवजारांची खुल्या बाजारातून सुरुवातीस संपूर्ण रक्कम भरून स्वतः खरेदी करावी. अशा प्रकरणी अवजारांच्या गुणवत्तेबाबत व दर्जाबाबत सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लाभार्थी संस्था/गटाची राहिल.

कृषि यंत्र सामुग्री व उपकरणे खरेदीसाठी अर्थसहाय्य (अनुदानावर कृषि अवजारे पुरवठा) या बाबीअंतर्गत अवजारे खरेदी केल्यावर अनुदान मिळण्यासाठी अनुदान मागणी अर्ज, देयकाची मूळ प्रत इत्यादींसह प्रस्ताव कृषि सहाय्यकामार्फत मंडळ कृषि अधिकारी यांचे कार्यालयात सादर करावेत. तालुका कृषि अधिकारी अवजारे खरेदीबाबतच्या देयकासह लाभार्थ्यांकडून प्राप्त परिपूर्ण प्रस्तावानुसार अवजाराची पडताळणी/मोका तपासणी करून सात दिवसांच्या आत जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांना अहवाल सादर करतील. जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांच्याकडे प्राप्त अहवालानुसार अनुदान अदायगी थेट लाभ हस्तांतर पद्धतीने लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यावर करण्यात येईल.

संपर्क-

कृषि उपसंचालक (कि. ना. व अवजारे), गुनि-५, कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे - ५.

दूरध्वनी क्र. ०२० २६१२२१४३

अधिक माहितीसाठी नजीकच्या कृषि विभागाच्या कार्यालयाशी संपर्क साधावा अथवा विभागाच्या www.krishi.maharashtra.gov.in संकेतस्थळावरून याबाबत माहिती घ्यावी. अनुदानासाठी पात्र कृषी अवजारांची यादी व उच्चतम अनुदान मर्यादा यांची माहिती केंद्र शासनाच्या farmech.dac.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानांतर्गत जमीन आरोग्यपत्रिका कार्यक्रम

योजनेचे महत्त्व

मृद आरोग्य अबाधित राखण्यासाठी तसेच एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाला चालना देण्याकरिता मृद तपासणीवर आधारित खतांच्या संतुलित तसेच कार्यक्षम वापराच्या अनुषंगाने केंद्र व राज्य शासनाच्या सहयोगाने अनुक्रमे ६०:४० या प्रमाणात राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानांतर्गत मृद आरोग्यपत्रिका ही योजना सन २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. योजनेंतर्गत वहितीखालील जिरायत क्षेत्रामधून १०. हे. क्षेत्रास १ मृद नमुना व बागायत क्षेत्रामधून २.५ हे. क्षेत्रास १ मृद नमुना घेऊन त्यांचे प्रमुख व सूक्ष्म अन्नद्रव्यांसाठी मृद चाचणी प्रयोगशाळेत विश्लेषण करण्यात येते.

योजनेचा उद्देश

रासायनिक खतांचा अनिर्बंध वापर कमी करणे. मृदा तपासणीवर आधारित अन्नद्रव्यांच्या कमतरतेनुसार खतांच्या संतुलित कार्यक्षम वापरास प्रोत्साहन देणे. मृदा आरोग्य सुधारण्यासाठी तसेच अन्नद्रव्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी जैविक खते, सेंद्रिय खते, गांडूळ खत, निंबोळी सल्फर/आच्छादित युरिया यासारख्या संथगतीने नत्र पुरवठा करणाऱ्या खतांच्या वापरास प्रोत्साहन देणे. एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाद्वारे पिकांच्या उत्पादकतेत वाढ करणे इ.

योजनेची व्याप्ती

केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार सन २०२०-२१ योजनेत राज्यातील प्रत्येक तालुक्यामध्ये १० गावांची निवड करणे. अशा एकूण ३५१ गावांची निवड करून प्रति गाव एक शेतकरी प्रशिक्षणासह प्रात्यक्षिकाचे (जआप आधारित) आयोजन करण्यात येणार आहे.

योजनेचे स्वरूप

जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातून निवडलेल्या प्रत्येकी १० गावांमध्ये जमीन आरोग्य पत्रिकेतील शिफारशीनुसार निवडलेल्या गावातील वहितीखालील क्षेत्रासाठी सूक्ष्म मूलद्रव्ये व भूसुधारक वापराच्या प्रात्यक्षिकांना प्रति हेक्टर रु. २५००/- या मापदंडानुसार अर्थसहाय्य करणे शेतकऱ्यांसाठी प्रशिक्षण (रु. २४०००/- प्रशिक्षण या मापदंडानुसार) आयोजित करण्यात येणार आहे.

लाभार्थी निवडीचे निकष

केंद्र शासनाच्या निश्चित केलेल्या निकषानुसार तालुक्यातील गावांची निवड करण्यात येते. अशा पद्धतीने योजनेतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये निकषानुसार निवड केलेल्या ३५१० गावातील शेतकरी प्रवर्गातील व महिला शेतकरी यांना प्राधान्य देण्यात येते.

योजनेची अंमलबजावणी :

- सन २०१५-१६ ते २०१८-१९ या कालावधीत राज्यातील शेतकऱ्यांना जमीन आरोग्य पत्रिकेचे मोफत वितरण करून जमिनीचे आरोग्य अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने माती नमुन्याच्या विश्लेषणाच्या आधारे उपलब्ध/कमतरता असलेल्या मूलद्रव्यांच्या मात्रा यांच्या शिफारशी करण्यात आल्या. जेणेकरून उत्पादन खर्चात बचत होऊन निव्वळ उत्पन्न वाढण्यात मदत झालेली आहे. या कालावधीत शेतकरी तसेच कर्मचारी, अधिकारी प्रशिक्षण आय.टी तंत्रज्ञानाचा वापर इ. बाबींचा योजनेत समावेश होता.
- सन २०१९-२० मध्ये सदर योजना पथदर्शी स्वरूपात राबविण्यात आली. यामध्ये प्रत्येक तालुक्यातून एका गावाची निकषानुसार निवड करून त्या गावातील सर्व शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातील मातीचे नमुने तपासून मृदा आरोग्यपत्रिका वितरित करण्यात आल्या. त्याशिवाय जआप आधारीत प्रात्यक्षिके व शेतकरी मेळावे या बाबींची अंमलबजावणी करून जमीन आरोग्य पत्रिकेकरिता मॉडेल व्हिलेज तयार करण्यात आले.
- सन २०२०-२१ मध्ये कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांमुळे माती नमुने काढणे, तपासणे व जआप वितरण करणे ही बाब स्थगित ठेवण्यात आलेली आहे. तथापि प्रति तालुका १० गावे याप्रमाणे राज्यातील एकूण ३५१० गावांची निकषानुसार निवड करून त्यामध्ये एका शेतकरी प्रशिक्षणासह एक प्रात्यक्षिक(जआप आधारीत) आयोजित करण्यात येणार आहे.

जमीन आरोग्यपत्रिका योजनेची फलनिष्फती/आव्हाने

- जमीन आरोग्य पत्रिकेच्या अहवालातील शिफारशीनुसार शेतकऱ्यांनी पिकांना खतांचा वापर सुरू केल्यामुळे युरिया खताच्या वापरात काही

प्रमाणात घट झालेली आहे.

- मृदा नमुने तपासणीच्या आधारे उपलब्ध सांख्यिकी माहितीनुसार गाव, तालुका, जिल्हानिहाय सुपीकता निर्देशांक तयार करण्यात आले असून ते कृषि विभागाच्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहे.
- योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यात मृदाचाचणी पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ झालेली असल्याने त्याचा कायमस्वरूपी शेतकऱ्यांना लाभ होणार आहे.
- योजनेतर्गत विविध प्रसारमाध्यमातून जमीन आरोग्य पत्रिकेचे महत्त्व, जमिनीचे आरोग्य, खतांचा संतुलित वापर, जैविक व सेंद्रिय खतांचा वापर, समस्याग्रस्त जमिनीमध्ये भूसुधारकांचा वापर, मृदा तपासणी इ. बाबींची शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण झालेली आहे.

कै. वसंतराव नाईक यांची

१०७ वी जयंती

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री,
महाराष्ट्राच्या हरितक्रांतीचे प्रणेते व कृषितज्ज्ञ
श्रध्येय कै. वसंतराव नाईक यांची १०७ वी जयंती
दि. १ जुलै २०२० रोजी आहे.
दरवर्षी १ जुलै हा दिवस 'कृषि दिन' म्हणून
साजरा केला जातो.

कै. वसंतराव नाईक यांना विनम्र अभिवादन !

पिकांवरील कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप)

राज्यात पिकांवरील कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप) हा प्रकल्प सन २००९-१० पासून पासून राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत राबविण्यात येत होता. सन २०१३-१४ पासून सदर प्रकल्प नियमित राज्य योजनेतर्गत राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ पर्यंत प्रकल्पाची अंमलबजावणी कृषि पर्यवेक्षक व बाह्यस्त्रोताद्वारे सेवा उपलब्ध करून घेतलेल्या कीड सर्वेक्षक यांच्याद्वारे करण्यात येत होती. तथापि सन २०१८-१९ पासून क्रॉपसॅप प्रकल्पाची अंमलबजावणी कीड सर्वेक्षकांच्या ऐवजी कृषि विभागाच्या सर्व क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांद्वारे करण्यात येत आहे.

१. प्रमुख उद्देश

- १) प्रमुख पिकांच्या कीड रोगांचे सर्वेक्षण, सल्ला, व्यवस्थापन करणे.
- २) शेतकऱ्यांमध्ये कीड रोगाबाबत जागरूकता निर्माण करणे
- ३) आपत्कालीन परिस्थितीत शेतकऱ्यांना अनुदानावर कीटकनाशकांचा पुरवठा करणे

२. योजनेचे कार्यक्षेत्र : संपूर्ण राज्य

सोयाबीन, कापूस, भात व तूर पिकविणाऱ्या ३४ जिल्ह्यांमधील ९० उपविभाग व ३५१ तालुके तर हरभरा पिकविणाऱ्या २९ जिल्ह्यांमधील ७८ उपविभाग व ३०२ तालुके.

३. सर्वेक्षणासाठीच्या प्रमुख किडी व रोग

- अ) सोयाबीन : तंबाखूवरील पाने खाणारी अळी, खोडमाशी, उंटअळी, शेंगा पोखरणारी अळी व चक्री भुंगेरा
- ब) कापूस : तंबाखूवरील पाने खाणारी अळी, तुडतुडे, फुलकिडे, पांढरीमाशी, शेंदरी बोंडअळी, अमेरिकन व ठिपक्याची बोंडअळी
- क) भात : खोडकीडा, गादमाशी, लष्करी अळी, निळे भुंगेरे, तुडतुडे, कडाकरपा, जिवाणूजन्य करपा, व तपकिरी ठिपके
- ड) तूर : शेंगा पोखरणारी अळी, शेंगमाशी, पाने व फुले गुंडाळणारी अळी
- इ) हरभरा : घाटे अळी व मर रोग
- एफ) मका : मक्यावरील नवीन लष्करी अळी (FAW)
- जी) ज्वारी : मक्यावरील नवीन लष्करी अळी (FAW)
- एच) ऊस : हुमणी, मक्यावरील नवीन लष्करी अळी (FAW)

४. व्याप्त क्षेत्र

● सोयाबीन : ४०.३८ लाख हे.	● कापूस : ४४.३० लाख हे.
● भात : १५.३९ लाख हे.	● तूर : ११.९५ लाख हे.
● हरभरा : २३.२१ लाख हे.	● मका : ८.८३ लाख हे.
● ज्वारी : १९.०९ लाख हे.	● ऊस : ५.६४ लाख हे.

एकूण : १६८.७९ लाख हे.

५. सहभागी संस्था

- १) कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन
- २) राष्ट्रीय एकात्मिक कीड व्यवस्थापन संशोधन केंद्र, नवी दिल्ली
- ३) केंद्रीय कापूस संशोधन संस्था, नागपूर
- ४) राष्ट्रीय वनस्पती आरोग्य व्यवस्थापन संस्था, हैद्राबाद
- ५) केंद्रीय कोरडवाहू संशोधन केंद्र, हैद्राबाद
- ६) महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी
- ७) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला ८) वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणी
- ९) डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठ, दापोली १०) राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र, पुणे

६. कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला कार्यपद्धती

कृषि विभागाच्या कृषि सहाय्यक, कृषि पर्यवेक्षक व मंडळ कृषि अधिकारी कीड-रोगांच्या विविध अवस्थांची कामगंध सापळे व इतर साधनांच्या मदतीने दर सोमवार ते शनिवार प्रत्यक्ष निरीक्षणे मोबाईलद्वारे संगणक प्रणालीमध्ये ऑनलाइन संकेतस्थळावर भरण्यात येतात. संकेतस्थळावरील या निरीक्षणांचे संस्करण राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र, पुणे यांच्याकडून करण्यात येते व राज्यातील संबंधित कृषि विद्यापीठांचे शास्त्रज्ञ सदर संस्करित तपशिलाचे विश्लेषण करून दर गुरुवार व सोमवारी ऑनलाइन संकेतस्थळावर तालुकानिहाय उपाययोजना सुचवितात. या उपाययोजनांच्या आधारे शेतकऱ्यांना दूरदर्शन, आकाशवाणी, एसएमएस, वृत्तपत्रे इत्यादी प्रसिद्धी माध्यमांद्वारे मार्गदर्शन करण्यात येते जेणेकरून त्यानुसार शेतकऱ्यांना वेळच्या वेळी उपाययोजना करून कीड रोग नियंत्रण करण्यात येईल.

सदर प्रकल्पात कृषि सहाय्यक हे त्यांच्या मुख्यालय अंतर्गत भात, सोयाबीन, कापूस, तूर आणि हरभरा पिकांचे जास्तीत जास्त क्षेत्र असणारी दोन गावे निवडून तेथील सदर प्रमुख पिकांचे सर्वेक्षण करतात तर कृषि पर्यवेक्षक व मंडळ कृषि अधिकारी हे कृषि सहाय्यकांनी निवडलेल्या गावांच्या व्यतिरिक्त इतर गावातील पिकांचे सर्वेक्षण करतात. त्याचबरोबर, ज्या ठिकाणी कीड रोगांचा प्रादुर्भाव आर्थिक नुकसान पातळीच्या जवळ तसेच त्यावर गेलेला आहे, त्या ठिकाणी तालुका कृषि अधिकारी, उपविभागीय

कृषि अधिकारी व जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी क्षेत्रीय भेटी देऊन त्याची खातरजमा करून कीड रोग नियंत्रणात ठेवण्याची व्यवस्था करतात.

७. सर्वेक्षण वेळापत्रक

कीड सर्वेक्षक व कृषि पर्यवेक्षक व मंडळ कृषि अधिकारी यांच्यामार्फत सर्वेक्षण व अहवाल नोंदणी	कृषि विद्यापीठांमार्फत माहितीचे विश्लेषण व सल्ला	उपविभागीय कृषि अधिकारी यांच्यामार्फत शेतकऱ्यांना 'एसएमएस'द्वारे सल्ला वितरण
सोमवार ते शनिवार	गुरुवार व सोमवार	गुरुवार व सोमवार

८. पीक संरक्षण सल्ले

- **संक्षिप्त सल्ला** : संक्षिप्त पीक संरक्षण सल्ला एसएमएसद्वारे शेतकऱ्यांना पाठविणे
- **सविस्तर सल्ला** : सविस्तर पीक संरक्षण सल्ला क्षेत्रीय अधिकारी/कर्मचारी मार्फत वार्ताफलक, मोठ्या आकाराच्या (जम्बो) झेरॉक्स, वर्तमानपत्र, पत्रकार परिषद व इतर प्रसिद्धी माध्यमांद्वारे प्रसारित करणे.
- **क्रॉपसॅप संलग्न शेतकरी शेतीशाळा कार्यक्रम** : शेतकऱ्यांपर्यंत पीक उत्पादन वाढीचे नवीन तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविणे व सुधारीत तंत्रज्ञानाच्या अवलंब करण्यास शेतकऱ्यांना उद्युक्त करण्याच्या दृष्टीने राज्यात सन २०१९-२० पासून 'क्रॉपसॅप' संलग्न शेतकरी शेतीशाळा

कार्यक्रम हा 'क्रॉपसॅप' अंतर्गत निवड केलेल्या एका फिक्स्ड प्लॉटवर प्रत्येक कृषि सहाय्यक व कृषि पर्यवेक्षकांमार्फत विविध योजनांच्या निधीतून तसेच शेतकरी प्रशिक्षणाच्या निधीतून गावामध्ये राबविण्यात येत आहे. शेतीशाळांच्या माध्यमातून प्रत्येक गावातील किमान २५ शेतकऱ्यांना पीक वाढीच्या अवस्थेनुसार प्रत्येक पंधरा दिवसाला किमान ६ ते १० शेतीशाळा वर्गाचे आयोजन करून व्यावसायिक दृष्टिकोनातून प्रशिक्षित करण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ पासून महिला शेतीशाळांवर विशेष भर देण्यात येत आहे.

- **समाविष्ट पिके (८)** : भात, कापूस, सोयाबीन, तूर, हरभरा, मका, ऊस व ज्वारी

शेतीशाळा पीकनिहाय टप्पे व तंत्रज्ञान

- १) **पेरणीपूर्व** : पूर्वमशागत, मृद परीक्षण, समतल लागवड, योग्य वाणाची निवड
अ) **नर्सरी व्यवस्थापन** : भात पिकासाठी
- २) **पीक पेरणी/लागवडीच्या वेळी** : बीजप्रक्रिया, लागवड पद्धत, रुंद सरी वरंबा पद्धत, पिकांमध्ये मृत सरी सोडणे, लागवडीच्यावेळी खताची मात्रा देणे.
- ३) **पीक वाढीची अवस्था** : आंतरमशागत, कीड रोग सर्वेक्षण व व्यवस्थापन करणे, खत नियोजन करणे, संरक्षित पाण्याच्या सोईसह पाणी व्यवस्थापनाचे नियोजन करणे.
- ४) **काढणी व काढणी पश्चात** : काढणी पद्धत, हाताळणी, वाळविणे, स्वच्छता, प्रतवारी व योग्य साठवणूक करणे.

कृषि विभागामार्फत दिले जाणारे विविध कृषि पुरस्कार (राज्य पुरस्कृत योजना)

योजनेचा उद्देश : राज्यात दरवर्षी शेती व संलग्न क्षेत्रात अतिउल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या शेतकऱ्यास अथवा संस्थेस महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने खालील पुरस्कार दिले जातात.

१. डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार- (संख्या- १)

- पुरस्कार सुरु वर्ष - सन- २०००-२००१
- कृषी क्षेत्रातील कृषि विस्तार, कृषि प्रक्रिया, निर्यात, कृषि उत्पादन, पीक फेरबदल, कृषि उत्पादनामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इत्यादी मध्ये अति उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या राज्यातील कोणत्याही एका शेतकऱ्यास अथवा संस्थेस महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत सन्मानित करण्यात येते.
- रु.७५०००/- रोख रकमेचे पारितोषिक, स्मृतिचिन्ह सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- १९

२. वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार- (संख्या -१०)

- पुरस्कार सुरु वर्ष- सन-१९८४-८५

- कृषि विद्यापीठातील कृषि शास्त्रज्ञांचा तसेच कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विकास व फलोत्पादन, ग्रामीण विकास, ज्यामध्ये बायोगॅसचा वापर, शेतकऱ्यांचा विकास इत्यादी संलग्न क्षेत्रात अद्वितीय कार्य करणाऱ्यांना राज्य शासनाच्या कृषि विभागामार्फत दरवर्षी एकूण १० (दहा) शेतकरी अथवा संस्थांना कृषिभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते.
- रु. ५००००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- २६४

३. जिजामाता कृषिभूषण पुरस्कार- (संख्या ५)

- पुरस्कार सुरु सन-१९९५
- राज्यातील शेती क्षेत्राची सातत्याने होत असलेली प्रगती व या प्रगतीत उत्पादन वाढीत महिलांचाही फार मोठा वाटा आहे व तो सातत्याने वाढत असून, शेती, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि आर्थिक चळवळीत महिला सातत्याने पुढे येत आहेत. शेती विकासाच्या दृष्टीने ही अतिशय महत्वाची बाब, तसेच शेती क्षेत्रातील महिलांचा वाढता

सहभाग लक्षात घेऊन त्यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव व्हावा व अशा महिलांच्या कार्याने प्रभावित होऊन इतर महिलांमध्ये जागृती निर्माण होण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाच्या कृषि विभागामार्फत पुरस्काराची सुरुवात केली आहे.

- रु. ५००००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार.
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- १०२

४. वसंतराव नाईक शेतीमित्र पुरस्कार- (संख्या ३)

- पुरस्कार सुरु सन- १९९४
- जे जाणते शेतकरी त्यांच्या कृषि ज्ञानाचा फायदा त्यांच्या परिसरातील इतर शेतकऱ्यांना देतील आणि शेती उत्पादन वाढविण्यास शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन किंवा प्रोत्साहित करतील, तसेच इतर व्यक्ती/संस्था ज्या स्वतः शेती करित नाहीत किंवा ज्यांची स्वतःची शेती नाही. परंतु पत्रकारितेद्वारे किंवा इतर अन्य मार्गाने या क्षेत्रात बहुमोल कामगिरी करतात अशा शेतकऱ्यांना/व्यक्तींना/संस्थांना, त्याचप्रमाणे कृषि क्षेत्राशी संलग्न घरगुती उद्योग (उदा. कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय, मधुमक्षिकापालन, रेशीम उद्योग, गांडूळ शेती इत्यादीमधील) वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी करणाऱ्या व्यक्ती तसेच खेड्यांमधून परसबाग वृद्धिंगत करणाऱ्या महिला, कृषि विकास मंडळ ज्या गावात सक्रिय आहे. अशा शेतकऱ्यांना सन्मानित करण्यात येते.
- रु. ३००००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- ७२

५. वसंतराव नाईक शेतीनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार- (संख्या-२५)

- पुरस्कार सुरु सन- १९६७
- शेतीविषयक आधुनिक तंत्रज्ञान शेतीमध्ये सुधारीत शेती अवजारांचा वापर, जमिनीच्या प्रतवारी प्रमाणे पिकांची लागवड, जमिनीचे सपाटीकरण, कंटूर पद्धतीने पेरणी, रासायनिक खतांचा सुयोग्य वापर, विहीर/नाला इत्यादी मधील पाणी अडवून शेतीतील नालाबर्डींग इत्यादीद्वारे तसेच तुषार व ठिबक सिंचन पद्धतीद्वारे पाण्याचा सुयोग्य वापर, पीक संरक्षक औषधांची वेळेवर फवारणी, शेती पूरक व्यवसाय, हलक्या व कोरडवाहू जमिनीत फळझाड, इत्यादींची लागवड करणे, स्वतःच्या कल्पनेने नवनवीन पद्धतीने पीक लागवड, शेतकऱ्यांना शेती मशागतीचा उपयोग करण्यास मार्गदर्शन करणे, राज्य शासनाच्या कृषि विभागाकडून आदिवासी गटासह एकूण २५ (पंचवीस) शेतकऱ्यांना सन्मानित करण्यात येते.
- रु. ११०००/- रोख रक्कम, पारितोषिक, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार - १३९६

६. पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, कृषि सेवारत्न पुरस्कार- (संख्या-२)

- पुरस्कार सुरु सन- २०१४
- राज्यातील शेतीविषयक उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे

व मोलाचे कार्य करणाऱ्या विभागातील सर्व संवर्गातील अधिकारी व कर्मचाऱ्यांमधील एका अतिउत्कृष्ट अधिकारी व कर्मचाऱ्यास राज्यशासनाद्वारे सन्मानित करण्यात येते.

- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- ०६

७. कृषिभूषण (सॅन्ट्रिय शेती) पुरस्कार- (संख्या-९)

- पुरस्कार सुरु सन- २००९-१०
- सॅन्ट्रिय शेतीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना सॅन्ट्रिय निविष्टा वापरण्यात प्रोत्साहन देऊन शेती करणाऱ्या तसेच उत्पादित सॅन्ट्रिय मालाची विक्री व्यवस्था करणे या मुख्य हेतूने राज्यातील जे शेतकरी या संकल्पनेचा अवलंब करत आहेत. अशा शेतकऱ्यांना सन्मानित करण्यात येते.
- रु. ५००००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- ५५

८. उद्यान पंडित पुरस्कार- (संख्या-८)

- पुरस्कार सुरु सन - २००१-०२
- महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती, जमिनीची प्रत व हवामानातील विविधता यामुळे फलोत्पादनास मोठा वाव आहे. भाजीपाला पिके, फळ पिके, फुल पिके, मसाला पिके, औषधी व सुगंधी वनस्पती पिके यापासून शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात लाभ होत आहे. तसेच राज्यात फलोत्पादन क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी या पुरस्काराने शेतकऱ्यांना सन्मानित करण्यात येते.
- रु. २५०००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार- १९८

९. राज्यस्तरीय पीक स्पर्धा विजेते शेतकरी

- पुरस्कार सुरु सन- १९५९-६०
- ही स्पर्धा राज्यात कृषि आयुक्तालय स्तरावरून राबविण्यात येते. राज्यातील ज्या शेतकऱ्यांची स्वतःचे नावे शेतजमीन आहे व ती जमीन शेतकरी स्वतः शेतीसाठीच कसतात असे शेतकरी जिल्हा पातळीवर पीक उत्पादन स्पर्धेत भाग घेऊन त्यांनी उत्पादित केलेल्या अन्नधान्यासंदर्भात एक ते पाच क्रमांक मिळवितात अशा शेतकऱ्यांना राज्य पातळीवरील स्पर्धेत भाग घेता येतो.
- प्रथम क्रमांक- रु. १००००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- द्वितीय क्रमांक- रु. ७०००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- तृतीय क्रमांक- रु. ५०००/- रोख रक्कम, स्मृतिचिन्ह, सन्मानपत्र व सपत्नीक सत्कार
- सन २०१६ अखेर देण्यात आलेले एकूण पुरस्कार - ३००

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY)

योजना खरीप हंगाम २०१६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे.

- **योजनेचा उद्देश :** अधिसूचित पिकांना नैसर्गिक आपत्ती, कीड व रोग इ. बाबींपासून विमा संरक्षण देणे व नुकसानीच्या प्रमाणात नुकसान भरपाई देऊन पीक नुकसानीच्या कठीण कालावधीत शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य राखणे.
- **समाविष्ट पिके :** (१५ पिके) (खरीप हंगाम)
  - **तृणधान्य :** भात, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, मका.
  - **कडधान्य :** तूर, मूग, उडीद.
  - **गळीत धान्य :** भुईमूग, सोयाबीन, तीळ, कारळे, सूर्यफूल.
  - **नगदी पिके :** कापूस व कांदा.
- **समाविष्ट पिके :** (०६ पिके) (रब्बी हंगाम)
  - **तृणधान्य व कडधान्य :** उन्हाळी भात, गहू (बागायत), रब्बी ज्वारी (बागायत व जिरायत), हरभरा
  - **गळीत धान्य :** उन्हाळी भुईमूग.
  - **नगदी पिके :** रब्बी कांदा.

सहभागी शेतकरी

अधिसूचित क्षेत्रात, अधिसूचित पिके घेणारे सर्व शेतकरी या योजनेत

भाग घेण्यास पात्र आहेत. कर्जदार व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना योजना ऐच्छिक राहिल.

विमा संरक्षण

- १) पीक पेरणीपासून काढणीपर्यंतच्या कालावधीत पिकांच्या उत्पादनात येणारी घट.
- २) प्रतिकूल हवामानामुळे पिकाची पेरणी/लावणी न झाल्यास होणारे नुकसान.
- ३) पीक कालावधीत प्रतिकूल हवामानामुळे होणारे नुकसान.
- ४) काढणी पश्चात नुकसान
- ५) स्थानिक नैसर्गिक आपत्ती (गारपीट, भुस्खलन, पुराचे पाणी शेतात आल्यास)

विमा हप्ता व अनुदान

शेतकऱ्यांनी भरावयाचा विमा हप्ता हा खरीप हंगामासाठी विमा संरक्षित रकमेच्या २ टक्के, रब्बी हंगामासाठी १.५ टक्के व नगदी पिकांसाठी ५ टक्के असा किंवा वास्तवदर्शी दर यापैकी जो कमी असेल तो राहिल. उर्वरित विमा हप्ता रक्कम ही अनुदान स्वरूपात केंद्र व राज्य शासनामार्फत समप्रमाणात देय राहिल.

गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना

राज्यात शेती व्यवसाय करताना होणारे अपघात, वीज पडणे, पूर, सर्पदंश, विंचूदंश, विजेचा शॉक बसणे इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे अपघात, रस्त्यावरील अपघात, वाहन अपघात तसेच अन्य कोणत्याही कारणांमुळे होणारे अपघात यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांचा मृत्यू ओढावतो किंवा काहींना अपंगत्व येते. घरातील कर्त्या व्यक्तीस झालेल्या अपघातामुळे कुटुंबाचे उत्पन्नाचे साधन बंद होऊन अडचणीची परिस्थिती निर्माण होते. अशा अपघातग्रस्त शेतकऱ्यास/त्यांच्या कुटुंबास आर्थिक लाभ देण्याकरिता शासनाने सन २०१५-१६ पासून गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना राज्यात सुरू केली आहे. प्रचलित गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजनेतर्गत शेतकऱ्यांचे कुटुंब विमा छत्राखाली येत नसल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीचा अपघाताने मृत्यू झाल्यास अपंगत्व आल्यास सदर व्यक्तीसाठी विमा संरक्षण अनुज्ञेय नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या कुटुंबीयांना आर्थिक लाभ दिला जात नाही. त्यामुळे अशाप्रकारे अपघात झाल्यास शेतकरी व त्यांच्या कुटुंबीयांना आर्थिक लाभ देता यावा. याकरिता नव्याने प्रसिद्ध झालेल्या कृषि गणना सन २०१५-१६ प्रमाणे निर्धारित केलेल्या सुमारे १.५२ कोटी वहितीधारक शेतकरी व वहितीधारक खातेदार म्हणून नोंद नसलेले शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील कोणत्याही एका सदस्याचा देखील सदरच्या विमा योजनेतर्गत समावेश

करून एकूण ३.०४ कोटी जणांना सदर योजनेतर्गत विमा छत्र देऊन सदर प्रचलित योजना अधिक व्यापक व सर्वसमावेश करण्यात आलेली आहे. सदर योजनेची अंमलबजावणी दि. १० डिसेंबर २०१९ पासून करण्यात आलेली आहे. सदर योजना दि. युनिव्हर्सल सोम्पो जनरल इश्युरंस कं. लि. या विमा कंपनीमार्फत राबविण्यात येत असून जायका इश्युरंस ब्रोकरेज प्रा. लि. नागपूर ही विमा सल्लागार कंपनी आहे.

योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये

- १) शेतकऱ्यांनी स्वतः किंवा त्यांच्या वतीने अन्य कोणत्याही संस्थेने या योजनेत पुन्हा स्वतंत्ररीत्या विमा हप्त्याची रक्कम भरण्याची गरज नाही. शासनाकडून सर्व खातेदार शेतकऱ्यांचा विमा हप्ता भरण्यात येतो.
- २) यापूर्वी शेतकऱ्यांनी अथवा त्यांच्या वतीने अन्य कोणत्याही संस्थेने कोणतीही वेगळी विमा योजना लागू केली असल्यास अथवा विमा उतरवला असल्यास त्याचा या योजनेशी काहीही संबंध राहणार नाही. या विमा योजनेअंतर्गत मिळणारे लाभ स्वतंत्र असतील.
- ३) योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी विहित केलेली प्रपत्रे/कागदपत्रे वगळता

अन्य कोणतीही कागदपत्रे शेतकऱ्यांनी वेगळ्याने सादर करण्याची आवश्यकता नाही.

योजनेची उद्दिष्टे

- १) योजनेचा फायदा राज्यातील नोंदणीकृत शेतकऱ्यांना अपघातप्रसंगी देण्यात येतो. यासाठी राज्यातील १ कोटी ५२ लाख इतकी शेतकरी व वहितीधारक खातेदार म्हणून नोंद नसलेल्या, शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील कोणत्याही एका सदस्याचा देखील सदस्या विमा योजनेअंतर्गत समावेश करून एकूण ३.०४ कोटी जणांना सदर योजनेंतर्गत विमाछत्र निश्चित करणे.
- २) कुटुंबाच्या व्याख्येमध्ये खातेदार शेतकऱ्याचे १० ते ७५ वर्षे वयोगटातील आई-वडील, शेतकऱ्याचा पती/पत्नी, मुलगा व अविवाहित मुलगी यांचा समावेश ग्राह्य धरण्यात येईल. त्यानुसार प्रस्तावनेत नमूद कारणांमुळे होणारे अपघाती मृत्यू किंवा अपंगत्व यासाठी राज्यातील महसूल विभागाकडील सातबारावरील नोंदीप्रमाणे १० ते ७५ वर्षे वयोगटातील खातेदार शेतकऱ्यांच्या वतीने योजनेच्या मंजूर कालावधीकरिता विमाछत्र उपलब्ध करून देणे.

विमा संरक्षणामध्ये समाविष्ट नसणाऱ्या बाबी :

- १) नैसर्गिक मृत्यू २) विमा कालावधी पूर्वीचे अपंगत्व ३) आत्महत्येचा प्रयत्न, आत्महत्या किंवा जाणीवपूर्वक स्वतःला जखमी करून घेणे ४) गुन्ह्याच्या उद्देशाने कायद्याचे उल्लंघन करतांना झालेला अपघात ५) अंमली पदार्थांच्या अमलाखाली असताना झालेला अपघात ६) भ्रमिष्टपणा ७) बाळंतपणातील मृत्यू ८) शरीरांतर्गत रक्तस्राव ९) मोटार शर्यतीतील अपघात १०) युद्ध ११) सैन्यातील नोकरी १२) जवळच्या लाभधारकाकडून खून.

योजनेंतर्गत विमा संरक्षण

सदर योजनेअंतर्गत अपघातग्रस्त शेतकऱ्यांना/त्यांच्या कुटुंबीयांस प्रकरणपरत्वे खालील प्रमाणे लाभ अनुज्ञेय राहील.

अ.क्र.	अपघाताची बाब	नुकसान भरपाई
१	अपघाती मृत्यू	रु. २,००,०००/-
२	अपघातामुळे दोन डोळे अथवा दोन हात किंवा दोन पाय तसेच एक डोळा व एक हात किंवा एक पाय निकामी झाल्यास	रु. २,००,०००/-
३	अपघातामुळे एक डोळा अथवा एक हात किंवा एक पाय निकामी झाल्यास	रु. १,००,०००/-

लाभार्थी पात्रता :

महाराष्ट्र राज्यातील १० ते ७५ वयोगटातील महसूल नोंदीनुसार विमा पॉलिसी लागू झालेल्या तारखेस खातेदार असलेला शेतकरी व वहितीधारक खातेदार म्हणून नोंद नसलेला शेतकऱ्याच्या कुटुंबातील

कोणताही १ सदस्य.

दावा अर्जासोबत सादर करावयाची आवश्यक कागदपत्रे :

अ) लाभ घेण्याकरिता दावा दाखल करताना सादर करावयाची

आवश्यक कागदपत्रे -

- १) विहित नमुन्यातील पूर्वसूचनेचा अर्ज (सहपत्र क्र. १)

पूर्वसूचनेसोबत आवश्यक कागदपत्रे

- ७/१२ उतारा,
- मृत्यू दाखला,
- प्रथम माहिती अहवाल,
- विजेचा धक्का अपघात, वीज पडून मृत्यू पाण्यामध्ये बुडून मृत्यू उंचावरून पडून झालेला मृत्यू, सर्पदंश/विंचू दंश व अन्य कोणतेही अपघात यासाठी प्रथम माहिती अहवाल किंवा पोलीस पाटील अहवाल.

- घटनास्थळ पंचनामा,
- वयाचा दाखला,

सदरचा दावा दुर्घटनेनंतर शक्यतो ४५ दिवस कालावधीत नोंदवण्यात यावी.

- २) विहित नमुन्यातील अर्ज (सहपत्र क्र. १) सदर अर्जासोबत प्रस्तावासाठी अपघाताच्या प्रकारानुसार आवश्यक सर्व कागदपत्रे सहपत्रित करण्यात यावी. अप्राप्त कागदपत्रांची यादी त्रुटीपत्रकात तालुका कृषि अधिकारी कार्यालयात नोंदवहीत, संगणक प्रणालीमध्ये पडताळणी करून नोंदवण्यात यावी.
- ३) अपघातग्रस्ताच्या वयाच्या पडताळणीकरिता जन्म दाखला किंवा शाळा सोडल्याचा दाखला किंवा शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रमाणपत्र/ग्रामपंचायतीचे प्रमाणपत्र किंवा आधार कार्ड किंवा पॅन कार्ड किंवा वाहन चालविण्याचा परवाना किंवा पारपत्र यापैकी कोणतेही एक प्रमाणपत्र किंवा उपलब्ध नसल्यास निवडणूक ओळखपत्र (स्वयंसाक्षातीत केलेले).
- ४) अपघातग्रस्त नोंदणीकृत खातेदाराच्या वयासंबंधी वरीलपैकी कोणताही पुरावा उपलब्ध होऊ न शकल्यास विमा दावेदाराने/कुटुंबातील सदस्याने अपघातग्रस्त खातेदाराच्या वयासंबंधी शपथपत्र दिल्यास असे शपथपत्र ग्राह्य धरण्यात येईल.
- ५) खातेदार शेतकरी कुटुंबाची शिधापत्रिका राजपत्रित अधिकारी यांनी साक्षांकित केलेली प्रत.
- ६) शेतकरी म्हणून त्याचे नावाचा समावेश असलेला ७/१२ किंवा ८-अ नमुन्यातील मूळ उतारा.
- ७) मृत्यूचा दाखला स्वयंसाक्षातीत केलेली प्रत.
- ८) घटनास्थळ पंचनामा स्वयंसाक्षातीत केलेली प्रत.
- ९) प्रस्ताव प्राप्त झाल्यावर पडताळणी करताना तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय स्तरावर मूळ कागदपत्रे तपासून सदर प्रमाणपत्रे साक्षांकित करावीत.

आ) प्रस्तावासोबत सादर करावयाची आवश्यक कागदपत्रे

- १) ज्या नोंदीवरून अपघातग्रस्त शेतकऱ्याचे नाव ७/१२ वर आले असेल अशी संबंधित फेरफार नोंद (गाव नमुना नंबर ६-ड) मूळ उतारा .

- २) शेतकऱ्यांचे वारस म्हणून गावकामगार तलाठ्याकडील गांव नमुना नं. ६ क नुसार मंजूर झालेली वारसाची नोंद. मूळ उतारा
- ३) विहित नमुन्यातील कार्यकारी दंडाधिकारी यांच्यासमोर केलेले प्रतिज्ञापत्र (प्रपत्र-ग).
- ४) या शिवाय अपघाताच्या घटनेच्या स्वरूपानुसार पुराव्यादाखल सादर करावयाची कागदपत्रे खालीलप्रमाणे-

अ.क्र.	अपघाताचे स्वरूप	आवश्यक कागदपत्रे
१	रस्ता/रेल्वे अपघात	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, विमा संरक्षित व्यक्ती वाहन चालविताना अपघात झाल्यास त्याचा मोटार वाहन परवाना
२	पाण्यामध्ये बुडून मृत्यू	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, बुडून बेपत्ता झाल्यास फक्त प्रथम माहिती अहवाल व क्षतिपूर्ती बंधपत्र आवश्यक)
३	जंतुनाशक अथवा अन्य कारणांमुळे विषबाधा	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, रासायनिक विश्लेषण अहवाल (व्हिसेरा अहवाल)
४	विजेचा धक्का अपघात	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल
५	वीज पडून मृत्यू	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल
६	खून	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, रासायनिक विश्लेषण अहवाल (व्हिसेरा अहवाल), दोषारोप पत्र
७	उंचावरून पडून झालेला मृत्यू	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, पोलीस अंतिम अहवाल
८	सर्पदंश/विंचू दंश	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, वैद्यकीय उपचारापूर्वीच निधन झाल्याने पोस्ट मॉर्टेम झाले नसल्यास या अहवालातून सूट मात्र वैद्यकीय अधिकाऱ्याचे प्रमाणपत्र शासकीय आरोग्य केंद्र अधिकाऱ्याकडून प्रतिस्वाक्षरित असणे आवश्यक.
९	नक्षलवाद्याकडून झालेल्या हत्या	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, नक्षलवादी हत्येसंदर्भातील कार्यालयीन कागदपत्र

१०	जनावरांच्या हल्ल्यामुळे/चावण्यामुळे जखमी/मृत्यू	
	अ) जनावरांच्या चावण्यामुळे रेबीज होऊन मृत्यू	औषधोपचाराची कागदपत्रे
	ब) जखमी होऊन मृत्यू क) जनावरांच्या हल्ल्यात मृत्यू होऊन शव न मिळणे	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल क्षतिपूर्ती बंधपत्र आवश्यक
११	दंगल	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, दंगलीबाबतची कार्यालयीन कागदपत्रे
१२	अन्य कोणतेही अपघात	इन्क्रेस्ट पंचनामा, पोस्ट मॉर्टेम अहवाल, पोलीस अंतिम अहवाल
१३	अपंगत्वाच्या लाभाच्या पुराव्यासाठी सादर करावयाची कागदपत्रे	१) अपंगत्व अथवा अवयव निकामी होण्याचे कारणाबाबतचे डॉक्टरांचे अंतिम प्रमाणपत्र अथवा दवाखान्याच्या नोंदी. २) प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र/जिल्हा शल्य चिकित्सक यांचे प्रतिस्वाक्षरीसह कायम अपंगत्वाचे प्रमाणपत्र.

सूचना : वरील कागदपत्र मूळ किंवा राजपत्रित अधिकारी यांनी साक्षांकित केलेले अथवा स्वयंसाक्षांकित (घोषणापत्र-ब नुसार) असल्यास ग्राह्य धरण्यात येईल.

वारसदार:

- अ) मृत शेतकऱ्याची पत्नी/मृत शेतकरी स्त्रीचा पती,
ब) मृत शेतकऱ्याची अविवाहित मुलगी,
क) मृत शेतकऱ्याची आई
ड) मृत शेतकऱ्याचे मुलगे,
ई) मृत शेतकऱ्याची नातवंडे,
फ) मृत शेतकऱ्याची विवाहित मुलगी.

विमा प्रस्ताव सादर करण्याची पद्धती:

शेतकरी/वारसदाराने विमा कालावधीत तालुका कृषि अधिकारी कार्यालयामार्फत परिपूर्ण प्रस्ताव जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी कार्यालयाकडे पाठवावयाचा आहे. जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांनी

(पान ४१ वर)

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM KISAN) योजना

शेतकऱ्यांना निश्चित उत्पन्न मिळण्याकरिता केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM KISAN) योजना सुरु केली आहे. केंद्र शासनाने विहित केलेल्या निकषानुसार आणि या संदर्भात वेळोवेळी केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या निदेशाप्रमाणे राज्यात राबविण्यासाठी मंत्रिमंडळाच्या दि. ४ फेब्रुवारी २०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये मान्यता प्रदान करण्यात आली. त्यास अनुसरून राज्य शासनाने दि. १५ फेब्रुवारी २०१९ रोजी शासन निर्णय निर्गमित केलेला आहे.

या योजनेतर्गत अल्प व अत्यल्प शेतकऱ्यांना म्हणजेच शेतकरी कुटुंबाचे लागवडीलायक एकूण मालधारण क्षेत्र २ हेक्टर पर्यंत आहे. त्यांना या योजनेचा फायदा मिळत होता. तथापि केंद्र शासनाकडील दि. ७ जून २०१९ चे पत्रानुसार सरसकट सर्व पात्र शेतकरी कुटुंबीयास (पती, पत्नी व त्यांची १८ वर्षाखालील अपत्ये) रु. २०००/- प्रति हप्ता या प्रमाणे ३ हप्त्यात रु. ६०००/- प्रति वर्षी लाभ सुरु झाला आहे.

या योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी खालील व्यक्ती पात्र असणार नाही.

- १) जमीनधारण करणारी संस्था.
- २) संवैधानिक पदधारण करणारी/केलेली आजी/माजी व्यक्ती.
- ३) आजी/माजी मंत्री, खासदार, आमदार, महापालिकेचे महापौर व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष.
- ४) केंद्र व राज्य शासनाचे सर्व कार्यरत व निवृत्त अधिकारी/कर्मचारी, शासन अंगीकृत संस्था, स्वायत्त संस्थेतील व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी/कर्मचारी (चतुर्थ श्रेणी/ गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
- ५) मागील वर्षात आयकर भरलेल्या व्यक्ती.
- ६) निवृत्ती वेतनधारक व्यक्ती, यांचे मासिक निवृत्ती वेतन रु. १०,०००/- किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे. (चतुर्थ श्रेणी/ गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
- ७) नोंदणीकृत व्यावसायिक डॉक्टर, वकील, अभियंता, सनदी लेखापाल (सी.ए.), वास्तुशास्त्रज्ञ (आर्किटेक्ट) इत्यादी क्षेत्रातील व्यक्ती.

केंद्र पुरस्कृत प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेचा लाभ सरसकट सर्व पात्र लाभार्थी शेतकरी कुटुंबांना मिळावा यासाठी सर्व जिल्हाधिकारी यांना पात्र लाभार्थी शेतकरी कुटुंबाची अद्ययावत माहिती योग्य ती खातरजमा करून पी.एम. किसान पोर्टलवर अपलोड करण्याबाबत सविस्तर सूचना यापूर्वी देण्यात आल्या आहेत. त्यास अनुसरून गावपातळीवर पात्र शेतकरी कुटुंबाचे निश्चितीकरण करून लाभार्थ्यांची यादी तयार करून तलाठी, ग्रामसेवक व कृषि सहाय्यक यांनी परिशिष्ट-अ प्रमाणे पात्र शेतकऱ्यांची माहिती गोळा केली आहे. यामध्ये शेतकऱ्याचे नाव, लिंग, प्रवर्ग, आधार क्रमांक किंवा ओळखपत्राचा क्रमांक, बँक खाते क्रमांक, आयएफएससी कोड, मोबाईल नंबर, जन्मतारीख व पत्ता इत्यादी माहिती आणि आधार क्रमांक वापरणे संबंधी सहमती/स्वयं घोषणापत्र द्यावयाचे आहे. अशाप्रकारे सर्व पात्र लाभार्थी याद्या अंतिम झाल्यानंतर केंद्र शासनाच्या पीएम किसान

पोर्टलवर अपलोड केल्या आहेत.

तसेच काही पात्र लाभार्थी नोंदणी न झाल्यामुळे या योजनेपासून वंचित राहू नये यासाठी प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना अंतर्गत PM-KISAN Portal वर शेतकऱ्यांना नोंदणी करण्यासाठी Farmer Corner या Tab मधून सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. सदर सुविधेअंतर्गत शेतकऱ्यांना CSC केंद्रावर किंवा स्वतः योग्य त्या कागदपत्रांआधारे नोंदणी करावयाची आहे.

पी.एम. किसान पोर्टलवर शेतकऱ्यांची नोंदणी झाल्यानंतर NIC स्तरावर (लाभार्थ्यांचे बँक खाते क्रमांक, IFSC क्रमांक व इतर सर्वसाधारण माहिती भरलेली असल्याची खात्रीकरण) डाटा तपासून त्यानंतर तो डाटा PFMS प्रणालीवर (लाभार्थ्यांचे बँकेतील नाव व खातेसंबंधी भरलेली माहिती उदा. नाव व IFSC क्रमांक याबाबत प्रणालीवर आवश्यक पडताळणी केली जाते.) पुनः तपासला जातो. या दोन्ही स्तरावरून अमान्य झालेला डाटा दुरुस्तीसाठी पुन्हा District Login ला उपलब्ध करून दिला जातो. तो डाटा जिल्हास्तरावर दुरुस्त केल्यानंतर पोर्टलवरून NIC व PFMS प्रणालीवर पुनः तपासला जाऊन त्यानंतर या दोन्ही स्तरावरून मान्य झालेला डाटा NIC दिल्लीकडून लाभार्थ्यांना लाभ वितरित करण्यासाठी बँकेस च्या स्वरूपात पोर्टलवर District Login ला अंतिम पडताळणी करण्यासाठी उपलब्ध करून दिला जातो. जिल्हास्तरावर सदर उपलब्ध झालेल्या डाटाची अंतिम पडताळणी केल्यानंतर लाभार्थ्यांचे नाव, बँक खाते नंबर, IFSC क्रमांक इ. विसंगती तसेच PFMS मधील काही तांत्रिक अडचणींमुळे त्याचप्रमाणे लाभार्थी मरत असणे, जमीन खरेदी-विक्री व इतर कारणांमुळे लाभार्थी अपात्र ठरत असल्यास त्या लाभार्थ्यांचे Payment Stop करण्यासाठी Beneficiary ID > जिल्हास्तरावरून राज्यस्तरावर पाठविण्यात येतात. राज्यस्तरावर Payment Stop करण्यासाठी प्राप्त झालेले Beneficiary ID पी.एम.किसान पोर्टलवर Upload केल्यानंतर त्या लाभार्थ्यांचे Payment Stop केले जाते. त्यानंतर उर्वरित लाभार्थ्यांना Payment Release करण्यासाठी राज्यस्तरावरून RFT स्वाक्षरी करून PM KISAN पोर्टलवर अपलोड केले जाते. यानंतर केंद्र शासनाकडून सदर RFT ला अनुसरून FTO Generate केला जातो. सदर Generate केलेल्या FTO मधील लाभार्थ्यांना Payment Release केले जाते.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार प्रधानमंत्री किसान सन्मान

निधी (पीएम किसान) योजनेअंतर्गत दि. ०१ डिसेंबर २०१९ नंतर पात्र लाभार्थ्यास वितरित करण्यात येणारे सर्व हप्ते आधार लिंक आधारितच करण्यात येणार असून पात्र लाभार्थ्यांचे आधार प्रमाणीकरण करण्याबाबतच्या सूचना राज्यातील सर्व नोडल अधिकारी तथा निवासी उपजिल्हाधिकारी यांना देण्यात आलेल्या आहेत.

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (पीएम किसान) योजनेअंतर्गत दि.०४ जून २०२० अखेर एकूण रु. ६६०९.४६ कोटी रक्कम पात्र शेतकरी कुटुंबाच्या खात्यावर थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे जमा करण्यात आलेली आहे. त्यापैकी कोरोनाच्या या संकटाच्या वेळी दि. ०१ एप्रिल २०२० नंतर या योजनेच्या पात्र लाभार्थ्यास रु. १६९४.७३ कोटी रक्कम पात्र शेतकरी कुटुंबाच्या खात्यावर थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे जमा करण्यात आलेली आहे. तसेच उर्वरित पात्र लाभार्थी शेतकऱ्यांना निधी वितरित करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अ.क्र.	हप्ता क्रमांक	लाभ मिळालेल्या लाभार्थी शेतकरी कुटुंबाची संख्या (लाखात)	लाभार्थ्यांना वितरित रक्कम (रु. कोटी)
१	पहिला हप्ता	८८.२७	१७६५.३८
२	दुसरा हप्ता	८४.१५	१६८३.०९
३	तिसरा हप्ता	६८.५३	१३७०.५७
४	चौथा हप्ता	५८.५५	११७१.०५
५	पाचवा हप्ता	३०.९७	६१९.३८
		एकूण	६६०९.४७

प्रधानमंत्री किसान मानधन निधी योजना

प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना ही संपूर्णपणे केंद्र पुरस्कृत योजना असून देशातील सर्व अल्प व अत्यल्प भूधारक (२ हेक्टरपर्यंत लागवडीलायक शेतजमीन) शेतकऱ्यांना त्यांच्या वृद्धापकाळात निवृत्ती वेतन मिळण्यासाठी सुरु करण्यात आलेली आहे. १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक व अंशदायी पेन्शन योजना असून यामध्ये रु. ३०००/- प्रति महिना इतकी रक्कम त्याचे वय ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर निश्चित मिळण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

योजनेचे फायदे

- मासिक पेन्शन :** या योजनेमध्ये नोंदणी केलेल्या अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यास त्याची वयाची ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर कमीत कमी रु. ३०००/- प्रति महिना इतकी पेन्शन निश्चितपणे मिळणार आहे.
- कुटुंब निवृत्ती वेतन :** योजनेत भाग घेतलेल्या शेतकऱ्याचे निवृत्ती वेतन मिळत असताना निधन झाल्यास त्याला मिळत असलेल्या पेन्शनच्या ५० टक्के इतके कुटुंब निवृत्ती वेतन संबंधिताची पती/पत्नीस देण्यात येणार आहे, तथापि सदर व्यक्ती या योजनेची अगोदर लाभार्थी असू नये. सदरचे कुटुंब निवृत्ती वेतन निधन झालेल्या व्यक्तीच्या केवळ पती/पत्नीसच मिळणार आहे.
- या योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत शेतकऱ्याचे सेवानिवृत्ती तारखेपूर्वी (म्हणजेच वय ६० वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी) आकस्मिक निधन झाल्यास त्या व्यक्तीचे ६० वर्षे वयापर्यंतचे उर्वरित मासिक हप्ते वारसदार पती/पत्नी हे पेन्शन फंडामध्ये जमा करून त्या व्यक्तीचे पेन्शन खाते चालू ठेवू शकतात.
- या योजनेअंतर्गत मार्गदर्शक सूचनेनुसार १ ऑगस्ट २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे या वयोगटातील ज्या अल्प व अत्यल्प शेतकऱ्याच्या नावावर २ हेक्टरपर्यंत लागवडीलायक शेतजमीन आहे आणि ज्याची नोंद संबंधित राज्याच्या भू अभिलेखामध्ये दिसून येते, असे शेतकरी या योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी पात्र असणार आहेत.

खालील प्रकारचे शेतकरी सदर योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी अपात्र असतील.

- राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजना (एन.पी.एस.), कर्मचारी राज्य विमा निगम योजना, कर्मचारी फंड ऑर्गनायझेशन स्किम यासारख्या इतर कोणत्याही सामाजिक सुरक्षा योजनांतर्गत लाभ घेणारे अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
- कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाद्वारे प्रशासित प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन योजना (पी.एम.एस.वाय.एम.) मध्ये निवडण्यात आलेले शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
- कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाद्वारे प्रशासित प्रधानमंत्री लघू व्यापारी मानधन योजना (पी.एम.एल.व्ही.एम.) मध्ये निवडण्यात आलेले शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
- उच्च आर्थिक स्थितीतील शेतकरी लाभार्थी खालीलप्रमाणे

प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना या योजनेअंतर्गत लाभ घेण्यास पात्र नसतील.

- जमीन धारण करणारी संस्था
- संवैधानिक पदधारण करणारी/केलेली आजी/माजी व्यक्ती
- आजी/माजी मंत्री, खासदार, आमदार, महापालिकेचे महापौर व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष
- केंद्र व राज्य शासनाचे सर्व कार्यरत व निवृत्त अधिकारी/कर्मचारी, शासन अंगीकृत संस्था, स्वायत्त संस्थेतील व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी/कर्मचारी (चतुर्थ श्रेणी/ गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
- मागील वर्षात आयकर भरलेल्या व्यक्ती
- नोंदणीकृत व्यवसायीक डॉक्टर, वकील, अभियंता, सनदी लेखापाल (सी.ए.), वास्तुशास्त्रज्ञ(आर्किटेक्ट) इत्यादी क्षेत्रातील व्यक्ती.

पात्रता निकष पूर्ण करण्यासाठीची अंतिम तारीख १ ऑगस्ट २०१९

- भाग घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी त्यांचे हिश्याच्या द्यावयाच्या वर्गणीचे दर

या योजनेअंतर्गत पात्र नोंदणीकृत शेतकऱ्यांनी त्यांच्या वयोमानानुसार रक्कम रु. ५५/- ते २००/- इतका मासिक हप्ता वयाचे ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पेन्शन फंडामध्ये जमा करावयाचा आहे.

योजनेत प्रवेश करतानाचे वय	निवृत्तीचे वय	सभासदाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	शासनाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	एकूण वर्गणी (रु.)
१	२	३	४	५
१८	६०	५५	५५	११०
१९	६०	५८	५८	११६
२०	६०	६१	६१	१२२
२१	६०	६४	६४	१२८
२२	६०	६८	६८	१३६
२३	६०	७२	७२	१४४
२४	६०	७६	७६	१५२
२५	६०	८०	८०	१६०
२६	६०	८५	८५	१६७
२७	६०	९०	९०	१८०
२८	६०	९५	९५	१९०
२९	६०	१००	१००	२००
३०	६०	१०५	१०५	२१०
३१	६०	११०	११०	२२०
३२	६०	१२०	१२०	२४०
३३	६०	१३०	१३०	२६०
३४	६०	१४०	१४०	२८०
३५	६०	१५०	१५०	३००
३६	६०	१६०	१६०	३२०
३७	६०	१७०	१७०	३४०
३८	६०	१८०	१८०	३६०
३९	६०	१९०	१९०	३८०
४०	६०	२००	२००	४००

जर लाभार्थ्याने योजनेमध्ये पात्र होण्यासाठी चुकीचे घोषणापत्र सादर केल्यास लाभार्थ्याने जमा केलेली अंशदानाची रक्कम विना व्याज परत केली जाऊ शकते. तसेच संबंधिताचे पेन्शन फंडात केंद्र शासनाच्या हिश्याची वर्गणी जमा करणे थांबविण्यात येईल.

- योजनेमध्ये भाग घेण्यासाठी नोंदणी करण्याकरिता खालील माहिती सादर करावी लागेल.
- १. शेतकऱ्याचे पती/पत्नीचे नाव
- २. शेतकऱ्याचे पती/पत्नीची जन्मतारीख
- ३. बँकेचा खाते नंबर
- ४. आयएफएससी/एमआयसीआर कोड
- ५. मोबाईल नंबर
- ६. आधार नंबर
- ७. बँक खाते पुस्तकातील आवश्यक माहिती
- ८. खाते उतारा (८- अ)
- योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांनी सामाईक सुविधा केंद्र /आपले सरकार सेवा केंद्र (CSC- Common Service Centre) मार्फत [https:// www.pmkmy.gov.in](https://www.pmkmy.gov.in) या पोर्टलवर ऑनलाइन नोंदणी करावयाची असून सदर नोंदणीसाठी कोणतेही शुल्क आकारले जाणार नाही. लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होणाऱ्या रकमेबाबत नंतरच्या काळात वाद निर्माण झाल्यास लाभार्थ्यांचे समाधान करण्याची जबाबदारी पूर्णपणे एल.आय.सी. वर असेल.
- पेन्शन योजनेसाठी पेन्शन फंड मॅनेजर म्हणून एल.आय.सी. ऑफ इंडिया काम पाहील आणि पेन्शन अदायगी बाबत जबाबदार राहील.
- या योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत शेतकरी पी.एम. किसान योजनेचा लाभार्थी असल्यास त्याचे संमतीनुसार पी.एम. किसान योजनेच्या लाभतून प्रधानमंत्री किसान मानधन योजनेची अंशदायी मासिक हप्ता रक्कम कपात करण्यात येईल. वर्गणीदाराने मासिक वर्गणी पी.एम. किसान योजनेअंतर्गत मिळालेल्या लाभतून जमा करण्यासाठी संमती न दिल्यास किंवा तो पी.एम. किसान योजनेचा लाभार्थी नसल्यास लाभार्थीला नेहमीच्या आर्थिक व्यवहारासाठी तो वापरत असलेल्या बँक खात्यातून वर्गणी जमा करून घेण्यासाठी संमती पत्र द्यावे लागेल.
- केंद्र सरकार कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण खात्यामार्फत पात्र शेतकऱ्यांच्या वर्गणीएवढे अंशदान पेन्शन फंडात जमा करेल. एल.आय.सी. याचा स्वतंत्र हिशोब ठेवेल व याचा उपयोग पेन्शन अदा करण्यासाठी करेल. जे शेतकरी मुदतीपूर्वी योजनेतून बाहेर पडतील त्यांना शासनाकडील अंशदानाची रक्कम न देता सदर रक्कम परत पेन्शन फंडाकडे पाठवली जाईल.
- नामांकन केलेल्या तारखेसच प्रत्येक महिन्याची वर्गणी जमा करावी लागेल. तिमाही, चौमाही किंवा सहामाही वर्गणी जमा करण्याचा विकल्प वर्गणीदार निवडू शकतो.
- वर्गणीदाराचे निर्धारित तारखेपूर्वी (६० वर्षे वय होण्यापूर्वी) निधन झाल्यास वर्गणीदाराच्या पती/पत्नीस उर्वरित वर्गणीची रक्कम जमा करून सदर योजना पुढे चालू ठेवण्याचा विकल्प असेल. तथापि तो/ ती सदर योजनेचा अगोदर लाभार्थी असू नये. वर्गणीचा दर आणि निर्धारित तारीख पूर्वीचीच असेल. पेन्शनपासून प्राप्त होणाऱ्या लाभाची परिगणना लाभार्थी जिवंत असल्यास जो लाभ त्याला द्यावा लागला असता त्याप्रमाणे करण्यात येऊन पती/पत्नीस पेन्शन अदा करण्यात येईल. निर्धारित तारखेनंतर पती/पत्नीचा मृत्यू झाल्यावर सहअंशदान पेन्शन फंडात जमा करण्यात येईल.
- निर्धारित तारखेपूर्वी वर्गणीदाराचा मृत्यू झाल्यास आणि जर पती/पत्नीने

योजना पुढे चालू ठेवण्याबाबत कार्यवाही न केल्यास वर्गणीदाराने जमा केलेली वर्गणी व त्यावरील मिळालेले व्याज किंवा बचत खात्यावरील व्याज यापैकी जे जास्त असेल ती रक्कम त्याचे पती/पत्नीस देय असेल.

वर्गणीदाराचे निर्धारित तारखेपूर्वी (६० वर्षे वय होण्यापूर्वी) निधन झाल्यास आणि जर त्याला पती/पत्नी नसल्यास वर्गणीदाराने जमा केलेली वर्गणी व त्यावरील मिळालेले व्याज किंवा बचत खात्यावरील व्याज यापैकी जे जास्त असेल ती रक्कम या योजनेअंतर्गत नामनिर्देशित व्यक्तीस देय असेल. जर वर्गणीदाराचा निर्धारित तारखेनंतर मृत्यू झाल्यास पेन्शनच्या ५० टक्के रक्कम कुटुंब निवृत्ती वेतन म्हणून मिळण्यासाठी तो/ती हकदार असेल. तथापि तो/ती या योजनेचे अगोदर लाभार्थी नसावेत आणि कुटुंब निवृत्ती वेतन फक्त पती/पत्नीस लागू होईल. वर्गणीदाराचे तसेच त्याच्या किंवा तिच्या पती/पत्नीचे निधन झाल्यानंतर वर्गणीदाराची जमा झालेली वर्गणीची रक्कम आणि शासनाकडून जमा झालेली रक्कम पेन्शन फंडामध्ये परत जमा करण्यात येईल.

- योजनेमध्ये भाग घेण्यासाठी ऑनलाइन नोंदणी करण्याची प्रक्रिया सामाईक सुविधा केंद्र/आपले सरकार सेवा केंद्रामार्फत पूर्ण झाल्यानंतर पी.एम. किसान सन्मान योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या लाभानुसार वर्गणी जमा करण्यासाठीचे संमतीपत्र उपलब्ध होईल. त्यावर वर्गणीदाराने सही करून द्यावयाची आहे.

पी.एम. किसान सन्मान योजनेच्या लाभार्थी नसलेल्या व्यक्तीने त्याच्या सध्या चालू असलेल्या बँक खात्यातून वर्गणी जमा करून घेण्यासाठी वेगळे संमतीपत्रक उपलब्ध होईल. त्यावर वर्गणीदाराने सही करून द्यावयाची आहे. सामाईक सुविधा केंद्र वरीलप्रमाणे प्राप्त होणारे संमतीपत्रक स्कॅन करून घेतील व सामाईक सुविधा केंद्राच्या यंत्रणेवर अपलोड करतील. त्याचप्रमाणे आपले सरकार सेवा केंद्रामार्फतच पेन्शन कार्ड संबंधित वर्गणीदारास देण्यात येईल.

जर वर्गणीदारास त्याने सादर केलेल्या बँक तपशिलामध्ये बदल करावयाचा असल्यास त्याने प्रधानमंत्री किसान मानधन योजनेअंतर्गत प्राप्त नंबर व आधार कार्डसहित सामाईक सुविधा केंद्र/आपले सरकार सेवा केंद्राशी संपर्क साधावा. तथापि वर्गणीदाराच्या जन्मतारखेत कोणत्याही परिस्थितीत बदल होऊ शकणार नाही.

वर्गणी जमा करण्यामधील दोषाच्या संबंधित असणाऱ्या तरतुदी

अ) जेव्हा वर्गणीदाराच्या बँक खात्यामध्ये वर्गणी जमा करण्यासाठी पुरेशी रक्कम उपलब्ध नसेल. तसेच देय तारखेस वर्गणीदाराची रक्कम जमा होत नसल्यास, वर्गणीदाराच्या खात्यास दोषपूर्ण मानण्यात येईल.

ब) नंतरच्या वर्गणी जमा करण्याच्या चरणात पुन्हा मागणी करण्यात येईल.

क) जेव्हा मानधन योजनेचे पेन्शन खाते दोषपूर्ण असेल अशावेळी सदर खात्यात व्याजासह वर्गणीची सर्व रक्कम भरून खाते खालील पद्धतीनुसार नियमित करता येईल.

१. प्रथम थकीत (अनपेड) वर्गणीपासून १ महिन्यापर्यंत- विलंब शुल्क आकारले जाणार नाही. फक्त वर्गणीची रक्कम भरून खाते नियमित करता येईल. विना व्याज वर्गणी अदा करण्यासाठी तीन चरणात मागणी करण्यात येईल.

२. शेवटच्या थकीत (अनपेड) वर्गणीपासून १ महिन्यानंतर

- अंशदान अदा करावयाच्या चरणातील ठरावीक तारखेस रकमेची छाननी करण्यात येईल.
- चरणाच्या तारखेनंतर लगेच देय होणाऱ्या अंशदानावर व्याज आकारले जाणार नाही.
- तथापि चरणाच्या तारखेस वर्गणीचे हसे बाकी असल्यास विलंब शुल्क किंवा बचत खात्यावर लागू होणाऱ्या व्याजाप्रमाणे फी आकारली जाईल. सदर विलंब शुल्काची परीगणना जेव्हापासून हसे बाकी आहेत. त्या तारखेपासून पुढील हप्ता भरण्याच्या तारखेपर्यंत करण्यात येईल. जर एखादा ठरावीक हप्ता न भरल्याचा कालावधी १२ महिन्यांपर्यंत असेल तर सरळ व्याज पद्धतीने व्याजाची आकारणी करण्यात येईल. परंतु जर असा कालावधी १२ महिन्यापेक्षा जास्त असेल तर पूर्ण झालेल्या वर्षासाठी चक्रवाढ पद्धतीने व्याजाची आकारणी करण्यात येईल आणि उर्वरित कालावधीसाठी सरळ व्याज पद्धतीने व्याजाची आकारणी करण्यात येईल.
- शासनाने वेळोवेळी घोषित केल्याप्रमाणे व्याजाचा दर/विलंब शुल्काची रक्कम असेल.
- वादग्रस्त बाबीबाबत एल.आय.सी. ऑफ इंडिया यांनी घेतलेला निर्णय वर्गणीदारावर बंधनकारक असेल.

३. जमा झालेले व्याज/विलंब शुल्क पेन्शन खात्यात जमा करण्यात येईल आणि सदर रक्कम योजनेच्या निधी उपार्जनाचा एक भाग असेल.

४. व्याजाची परिगणना धनराशी जमा करण्याच्या तारखेपासून वार्षिक आधारावर केली जाईल. पेन्शन फंडामध्ये भारत सरकारकडून जमा करण्यात येत असलेले सहअंशदान स्वतंत्रपणे राखून ठेवण्यात येऊन त्याचा उपयोग पेन्शन देण्याच्या तारखेस पेन्शन देण्यासाठी करण्यात येईल.

ड) जर ६ महिन्यांपर्यंतच्या कालावधीची वर्गणी दिली नसल्यास अशा खात्याचे रूपांतर डॉरमंट खात्यात होईल आणि डॉरमंट खात्यासाठी वर्गणीची मागणी करण्यात येणार नाही. तथापि प्रथम थकीत वर्गणीपासून ३ वर्षांपर्यंत डॉरमंट खात्याची स्थिती एस.एम.एस./नोटीसद्वारे देण्यात येईल. तो/ती यांना भारत सरकारकडून वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या व्याज दराप्रमाणे व्याज व वर्गणीची रक्कम जमा करून खाते नियमित करता येईल.

इ) शेवटच्या थकीत वर्गणीच्या हप्त्यापासून ३ वर्षांनंतर एस.एम.एस./नोटीसद्वारे कळविणे बंद करण्यात येईल. वर्गणीदार शेतकरी त्याच्या खात्याच्या सद्यःस्थितीविषयी कॉल सेंटरवर किंवा ऑनलाइन चौकशी करू शकतो. तथापि तो/ती यांना भारत सरकारकडून वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या व्याज दराप्रमाणे व्याज व वर्गणीची रक्कम जमा करून खाते नियमित करता येईल.

ई) जर लाभार्थी पेन्शन मिळण्यासाठी अपात्र झाल्यास शासनाकडून (५० टक्के) वर्गणी जमा करणे बंद करण्यात येईल. तथापि लाभार्थीचे खाते चालू राहील. जर लाभार्थी पूर्ण रक्कम भरण्यास तयार असल्यास त्याला सदर खाते हाताळण्यास परवानगी असेल. बचत खात्याच्या दराप्रमाणे व्याजासह वर्गणीची रक्कम वयाच्या ६० व्या वर्षी खात्यामधून काढण्यासाठी वर्गणीदारास परवानगी असेल.

- नामनिर्देशन करण्याची पद्धत : प्रत्येक लाभार्थी त्याच्या मृत्यूनंतर

मिळणाऱ्या लाभार्थी पती/पत्नी किंवा त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीचे लाभार्थी म्हणून नामनिर्देशन करेल. प्रत्येक नेमणूक/नामनिर्देशन लेखी स्वरूपात असेल व त्यावर वर्गणीदाराची सही असेल. सदर नामनिर्देशन लाभार्थीच्या मृत्युपर्यंत कार्यरत राहील किंवा नवीन नेमणूक/नामनिर्देशन करेपर्यंत कार्यरत राहील. वर्गणीदार नामनिर्देशित व्यक्तीची परवानगी न घेता नवीन नेमणूक / नामनिर्देशन करण्यासाठी लेखी पत्राद्वारे सामाईक सुविधा केंद्रास कळवू

शकेल. त्यानुसार सामाईक सुविधा केंद्राकडून संबंधितास पावती देण्यात येईल.

- योजनेच्या माहितीसाठी शेतकऱ्यांनी कृषि सहाय्यक/ग्रामसेवक/ तलाठी/आपले सरकार सेवा केंद्राशी संपर्क साधावा.
- सद्यःस्थितीत आपले सरकार सेवा केंद्रामार्फत pkmmy.gov.in पोर्टलवर दि. ४ जून २०२० अखेर एकूण ७६११७ शेतकऱ्यांनी नोंदणी केलेली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना

अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सन १९८२-८३ पासून राबविण्यात येत असलेली अनुसूचित जाती उपयोजना (विशेष घटक योजना) बदललेल्या परिस्थितीची गरज विचारात घेवून पिकांसाठी सिंचन सुविधा निर्माण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना या नावाने सन २०१६-१७ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजना राज्यातील सर्व ३४ जिल्ह्यांमध्ये (मुंबई व मुंबई उपनगरे वगळून) राबविण्यात येत आहे.

१. नवीन विहीर पॅकेज : नवीन विहीर, पंपसंच, वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच व आवश्यकतेनुसार इनवेल बोअरींग
२. जुनी विहीर दुरुस्ती पॅकेज : जुनी विहीर दुरुस्ती, पंपसंच, वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच व आवश्यकतेनुसार इनवेल बोअरींग
३. शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण पॅकेज : शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण, पंपसंच, वीजजोडणी आकार व सूक्ष्म सिंचन संच

ज्या शेतकऱ्यांनी यापूर्वीच शासकीय योजनेतून विहीर घेतली असेल किंवा स्वखर्चाने विहीर बांधली असेल अशा शेतकऱ्यांना पंपसंच, वीजजोडणी आकार व सूक्ष्म सिंचन संच बसविण्यासाठी अनुदान देय राहील.

- सोलरपंपासाठी अनुदान : जर शेतकऱ्यास महावितरण कंपनीकडून सोलरपंप मंजूर झाला असेल तर पंपसंच व वीजजोडणीसाठी अनुज्ञेय अनुदानाच्या मर्यादेत (रु. ३५०००/-) लाभार्थी हिस्स्याची रक्कम महावितरण कंपनीस अदा करता येईल.

वरील घटकांपैकी लाभार्थ्याकडे काही घटक उपलब्ध असतील तर उर्वरित आवश्यक घटकांचा लाभ घेण्यासाठी खालील आवश्यक घटकांची निवड करावी. १) पंपसंच, २) वीजजोडणी आकार ३) सूक्ष्म सिंचन संच

लाभार्थी पात्रतेच्या अटी :

- १) लाभार्थी हा अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकरी असला पाहिजे.
- २) शेतकऱ्याकडे सक्षम प्राधिकाऱ्याने दिलेले जात प्रमाणपत्र असले पाहिजे.
- ३) शेतकऱ्याकडे त्याच्या स्वतःचे नावे किमान ०.२० हेक्टर नवीन विहिरीसाठी कमाल ०.४० हेक्टर शेतजमीन असली पाहिजे. व कमाल

६ हेक्टर जमीन असली पाहिजे.

- ४) लाभार्थ्यांचे बँक खाते असणे व सदर बँक खाते आधारकार्डशी संलग्न असणे आवश्यक आहे.
- ५) दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यास प्रथम प्राधान्य.
- ६) दारिद्र्य रेषेखालील नसलेले अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्याचे सर्व मार्गाने मिळणारे वार्षिक उत्पन्न रु. १५००००/- पेक्षा जास्त नसेल तरच या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र असतील.
- ७) दारिद्र्य रेषेखालील (बीपीएल) यादीत अंतर्भूत शेतकऱ्यांसाठी वार्षिक उत्पन्नाच्या मर्यादेची अट नाही. परंतु ज्यांचे सर्व मार्गांनी मिळणारे वार्षिक उत्पन्न रुपये १,५०,०००/- चे मर्यादेत आहे, अशा शेतकऱ्यांनी संबंधित तहसीलदार यांच्याकडून मागील वर्षाचा उत्पन्नाचा अद्ययावत दाखला घेऊन अर्जासोबत सादर करणे बंधनकारक राहील.
- जिल्हा निवड समिती : पंचायत समिती स्तरावरून जिल्हा परिषद कार्यालयास शिफारसीसह प्राप्त होणाऱ्या पात्र अर्जादारांच्या तयार केलेल्या यादीमधून लाभार्थ्यांची निवड अंतिम करण्यासाठी अतिरिक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे अध्यक्षतेखाली जिल्हा स्तरावर समिती नियुक्त करण्यात येईल. सदर योजनांतर्गत निवड करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांना याच आर्थिक वर्षाच्या कालावधीत योजनांतर्गत मंजूर विविध घटकांचा लाभार्थ्यांच्या मागणीनुसार उपलब्ध अनुदान मर्यादेत व प्रति लाभार्थी विहित उच्चतम अनुदान मर्यादेत लाभ द्यावयाचा आहे.

घटक अंमलबजावणी :

१. नवीन विहीर : नवीन विहीर या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्याने यापूर्वी केंद्र/राज्य/जिल्हा परिषद निधीतून नवीन सिंचन विहिरीचा लाभ घेतलेला नसावा. तसेच यापूर्वी शासकीय योजनेतून घेतलेल्या व अर्धवट राहिलेल्या अपूर्ण विहिरीचे काम करण्यास या योजनेचा लाभ घेता येणार नाही. लाभार्थ्याच्या ७/१२ वर तसेच शेतात प्रत्यक्ष विहीर असल्यास या घटकाचा लाभ घेता येणार नाही. नवीन विहीर घ्यावयाच्या स्थळापासून ५०० फुटाच्या अंतरामध्ये दुसरी विहीर नसावी. भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेकडे वरिष्ठ भू वैज्ञानिक यांच्याकडील पाणी उपलब्धतेचे प्रमाणपत्र आवश्यक राहील.
२. जुनी विहीर दुरुस्ती : जुनी विहिरी दुरुस्ती या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या

सदर योजनेतर्गत खालील घटकासाठी त्यापुढे नमूद रकमेच्या मर्यादेत अनुदान देण्यात येते.

अ.क्र.	बाब	उच्चतम अनुदान मर्यादा (रुपये)
१	नवीन विहीर	२५००००/-
२	जुनी विहीर दुरुस्ती	५००००/-
३	इनवेल बोअरिंग	२००००/-
४	पंप संच	२००००/-
५	वीज जोडणी आकार	१००००/-
६	शेततळ्यांचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण	१०००००/-
७	सूक्ष्म सिंचन संच	ठिबक - ५००००/- तुषार - २५०००/-

या योजनेतर्गत वरील ७ बाबी असून लाभ पॅकेज स्वरूपात द्यावयाचा आहे. खालील तीन पॅकेजमधील एका पॅकेजचा लाभ लाभार्थीस अनुज्ञेय राहील.

- अनुसूचित जाती/नवबौध्द शेतकऱ्यांच्या ७/१२ वर विहिरीची नोंद असावी. विहिरीच्या कामास उच्चतम अनुदान मर्यादेपेक्षा अधिक रक्कम लागल्यास लाभार्थीने स्वतः उभी करावयाची आहे.
३. **इनवेल बोअरिंग** : नवीन विहीर/जुनी विहीर दुरुस्ती या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्याने इनवेल बोअरिंगची मागणी केल्यास रु. २०,०००/- च्या मर्यादेत अनुदान अनुज्ञेय राहील. इनवेल बोअरिंगचे काम करताना खर्चाचे अंदाजपत्रक व तांत्रिक निकषानुसार ठिकाणाची योग्यता (Feasibility Report) भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेकडून प्राप्त करून घ्यावा.
४. **पंपसंच** : पंपसंचाच्या लाभासाठी निवड करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांनी पंपसंच खरेदीकरिता कृषि विकास अधिकारी यांची पूर्वसंमती घ्यावी. लाभार्थ्यांनी एक महिन्याच्या कालावधीत पंपसंचाची खरेदी करणे आवश्यक राहील अन्यथा अशा शेतकऱ्यांची पूर्वसंमती रद्द करण्यात येईल. केंद्र व राज्य शासनाच्या अधिकृत सक्षम संस्थांनी पंपसंचाचे रीतसर तपासणी (testing) करून ते BIS अथवा अन्य सक्षम संस्थांनी निश्चित केलेल्या प्रमाणकानुसार (standards) असल्याचे प्रमाणित केले असेल त्याच पंपसंचाची पूर्वसंमती प्राप्त लाभार्थी शेतकऱ्याने खरेदी करावयाची आहे.
५. **वीज जोडणी आकार** : नवीन विहीर पॅकेज/ जुनी विहीर दुरुस्ती पॅकेज/शेततळ्यांचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण पॅकेजमधील तथा आवश्यकतेनुसार केवळ वीजजोडणी मागणी करणाऱ्या लाभार्थ्याने विद्युत वितरण कंपनीकडे कोटेशन भरल्याची पावती कृषि अधिकारी (वि.घ.यो.), पंचायत समिती यांच्याकडे सादर करावी. लाभार्थ्यांनी सादर केलेल्या पावतीनुसार विद्युत वितरण कंपनीकडे खातरजमा

करून कृषि विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे मार्फत लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात कृषि विकास अधिकारी यांनी इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफरद्वारे विहित अनुदान मर्यादेत अनुदान वर्ग करण्यात येईल.

६. **शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण** : ज्या शेतकऱ्यास ग्रामविकास व जलसंधारण विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या मागेल त्याला शेततळे या योजनेतर्गत लाभ घेतलेल्या व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजनेचे पात्रता निकष पूर्ण करणाऱ्या अनुसूचित जाती/नवबौध्द शेतकऱ्यांना शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण या घटकाचा लाभ घेता येईल.
७. **सूक्ष्म सिंचन संच** : सूक्ष्म सिंचनासाठी देण्यात येणारे अनुदान हे प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजने अंतर्गत अनुसूचित जाती/नवबौध्द शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनासाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानास पूरक अनुदान म्हणून देण्यात येईल.
- **अर्ज व त्यावरील कार्यपद्धती** : सदर योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी निवडीचे निकष पूर्ण करणाऱ्या अनुसूचित जाती/नवबौध्द शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ऑनलाइन अर्ज सादर करणे आवश्यक राहील. अर्ज भरण्याची सुविधा कृषि विभागाच्या www.agriwell.mahaonline.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात येते.
  - अ) योजनेचा लाभ घेऊ इच्छिणाऱ्या अर्जदाराने ऑनलाइन सादर केलेल्या अर्जाची प्रत ग्रामसभेच्या शिफारसीने आवश्यक त्या कागदपत्रांच्या स्वसांक्षकित छायांकित प्रतीसह कृषि अधिकारी (वि.घ.यो.) पंचायत समिती यांच्याकडे स्वहस्ते सादर करावा.
  - ब) जिल्ह्याच्या लक्षांकापेक्षा जास्त अर्ज प्राप्त झाल्यास जिल्हा परिषद स्तरावर प्राप्त परिपूर्ण अर्जातून लॉटरी पद्धतीने लाभार्थी निवड करण्यात येईल.
  - क) वैयक्तिक लाभार्थी निवडताना महिला व अपंग लाभार्थ्यांना प्राधान्य देण्यात येईल.

टोल फ्री किसान सेवा

- कृषि विभागाचा टोल फ्री क्रमांक १८०० २३३ ४००० ही सेवा जून २०१९ पासून कार्यान्वित आहे.
- सदर सेवेतून शेतकऱ्यांना बियाणे, किटकनाशके खते, इत्यादीबाबत अडचणी, शंका व शेती विषयक प्रश्नाबाबत मोफत मार्गदर्शन प्राप्त करून घेता येते.
- किसान कॉल सेंटर टोल फ्री दूरध्वनी : १८०० १८० १५५१

बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना

अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सन १९९३-९४ पासून राबविण्यात येत असलेली आदिवासी उपयोजना बदललेल्या परिस्थितीची गरज विचारात घेवून पिकांसाठी सिंचन सुविधा निर्माण करण्यासाठी बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना या नावाने सन २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे.

बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (क्षेत्रांतर्गत) ही योजना ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली. या १६ जिल्ह्यात योजना राबविण्यात येते.

बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (क्षेत्राबाहेरील) ही योजना ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, औरंगाबाद, जालना, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलडाणा, अकोला, वासिम, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली. या २९ जिल्ह्यात योजना राबविण्यात येते.

- १. नवीन विहीर पॅकेज :** नवीन विहीर, वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच, पंपसंच, पीव्हीसी पाईप, परसबाग व आवश्यकतेनुसार इनवेल बोअरींग
- २. जुनी विहीर दुरुस्ती पॅकेज :** जुनी विहीर दुरुस्ती, वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच, पंपसंच, पीव्हीसी पाईप, परसबाग व आवश्यकतेनुसार इनवेल बोअरींग
- ३. शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण पॅकेज :** शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण, वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच, पंपसंच, परसबाग.

ज्या शेतकऱ्यांनी यापूर्वीच शासकीय योजनेतून विहीर घेतली असेल किंवा स्वखर्चाने विहीर बांधली असेल अशा शेतकऱ्यांना वीजजोडणी आकार, सूक्ष्म सिंचन संच, पंपसंच, पीव्हीसी पाईप, परसबाग यासाठी अनुदान देय राहील.

- **सोलर पंपासाठी अनुदान :** जर शेतकऱ्यास महावितरण कंपनीकडून सोलर पंप मंजूर झाला असेल तर पंपसंच व वीज जोडणीसाठी अनुज्ञेय अनुदानाच्या मर्यादेत (रु. ३००००/-) लाभार्थी हिस्स्याची रक्कम महावितरण कंपनीस अदा करत येईल.

वरील घटकांपैकी लाभार्थ्याकडे काही घटक उपलब्ध असतील तर उर्वरित आवश्यक घटकांचा लाभ घेण्यासाठी खालील आवश्यक घटकांची निवड करावी.

- १) पंपसंच, २) वीजजोडणी आकार, ३) सूक्ष्म सिंचन संच (ठिबक किंवा तुषार), ४) पीव्हीसी पाईप, ५) परसबाग

सदर योजनेअंतर्गत नवीन विहीर खोदणेसह अन्य सर्व बाबींची एकत्रितपणे अंमलबजावणी करणाऱ्या लाभार्थींना कमाल २ वर्षांचा कालावधी अनुज्ञेय राहील. नवीन विहीर खोदण्याव्यतिरिक्त अन्य बाबींकरिता निवडलेल्या लाभार्थींना चालू व आर्थिक वर्षातच संबंधित बाबींची अंमलबजावणी पूर्ण

सदर योजने अंतर्गत खालील घटकासाठी त्यापुढे नमूद रकमेच्या मर्यादेत अनुदान देण्यात येते.

अ.क्र.	बाब	उच्चतम अनुदान मर्यादा (रुपये)
१	नवीन विहीर	२५००००/-
२	जुनी विहीर दुरुस्ती	५००००/-
३	इनवेल बोअरींग	२००००/-
४	परसबाग	५००/-
५	वीज जोडणी आकार	१००००/-
६	पंपसंच	२००००/-
७	पाईप	३००००/-
८	शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण	१०००००/-
९	सूक्ष्म सिंचन संच	ठिबक - ५००००/- तुषार - २५०००/-

सदर योजनेंतर्गत वरील ९ बाबी असून लाभ पॅकेज स्वरूपात द्यावयाचा आहे. खालील तीन पॅकेजमधील एका पॅकेजचा लाभ लाभार्थीस अनुज्ञेय राहील.

करणे आवश्यक राहील.

लाभार्थी पात्रतेच्या अटी :

- १) लाभार्थी हा अनुसूचित जमातीचा शेतकरी असला पाहिजे.
- २) शेतकऱ्याकडे सक्षम प्राधिकाऱ्याने दिलेले जात प्रमाणपत्र असले पाहिजे.
- ३) शेतकऱ्याकडे त्याच्या स्वतःचे नावे किमान ०.४० हेक्टर व नवीन विहीर खोदणे ही बाब वगळून योजनेतील अन्य बाबीसाठी किमान ०.२० हेक्टर क्षेत्र असणे आवश्यक आहे. आणि योजनेंतर्गत सर्व बाबींसाठी कमाल क्षेत्र मर्यादा ६.०० हे. पेक्षा कमी धारणा असलेले दोन किंवा अधिक लाभार्थी एकत्र आल्यास त्यांची एकत्र जमीन ०.४० हे. इतकी होत असल्यास त्यांनी करार लिहून दिल्यास त्यांना योजनेचा लाभ अनुज्ञेय राहिल. त्याचप्रमाणे दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थींना कमाल ६.०० हेक्टर धारण क्षेत्राची अट लागू असणार नाही.
४. लाभार्थ्याचे बँक खाते असणे व सदर बँक खाते आधारकार्डशी संलग्न असणे आवश्यक आहे.
५. परंपरागत वन निवासी (वन अधिकार मान्यता) अधिनियम, २००६ नुसार वनपट्टेधारक शेतकऱ्यांची या योजनेंतर्गत प्राधान्याने लाभार्थी म्हणून निवड करण्यात येईल व त्यानंतरच अन्य शेतकऱ्यांची लाभार्थी

म्हणून निवड करण्यात येईल.

६. अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्याचे सर्व मार्गाने मिळणारे वार्षिक उत्पन्न रु. १५००००/- पेक्षा जास्त नसावे.
७. ज्या शेतकऱ्यांचे सर्व मार्गाने मिळणारे वार्षिक उत्पन्न रु. १५००००/- चे मर्यादेत आहे, अशा शेतकऱ्यांनी संबंधित तहसिलदार यांच्याकडून सन २०२०-२१ चे उत्पन्नाचा दाखला घेणे व अर्जासोबत सादर करणे आवश्यक राहिल.
- **जिल्हा निवड समिती** : पंचायत समिती स्तरावरून जिल्हा परिषद कार्यालयास शिफारसीसह प्राप्त होणाऱ्या पात्र अर्जदारांच्या तयार केलेल्या यादीमधून लाभार्थ्यांची निवड अंतिम करण्यासाठी अतिरिक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे अध्यक्षतेखाली जिल्हा स्तरावर समिती नियुक्त करण्यात येईल.
सदर योजनांतर्गत निवड करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांना याच आर्थिक वर्षाच्या कालावधीत योजनांतर्गत मंजूर विविध घटकांचा लाभार्थ्यांच्या मागणीनुसार उपलब्ध अनुदान मर्यादेत व प्रती लाभार्थी विहित उच्चतम अनुदान मर्यादेत लाभ देण्यात येतो.

घटक अंमलबजावणी :

१. **नवीन विहीर** : नवीन विहीर या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्याने यापूर्वी केंद्र / राज्य / जिल्हा परिषद निधीतून नवीन सिंचन विहिरीचा लाभ घेतलेला नसावा. तसेच यापूर्वी शासकीय योजनेतून घेतलेल्या व अर्धवट राहिलेल्या अपूर्ण विहिरीचे काम करण्यास या योजनेचा लाभ घेता येणार नाही. लाभार्थ्याच्या ७/१२ वर किंवा शेतात प्रत्यक्ष विहीर असल्यास या घटकाचा लाभ घेता येणार नाही. नवीन विहीर घ्यावयाच्या स्थळापासून ५०० फुटाचे अंतरामध्ये दुसरी विहीर नसावी. भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेकडे वरिष्ठ भू वैज्ञानिक यांच्याकडील पाणी उपलब्धतेचे प्रमाणपत्र आवश्यक राहिल.
२. **जुनी विहीर दुरुस्ती** : जुनी विहिरी दुरुस्ती या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या अनुसूचित जाती / नवबौध्द शेतकऱ्यांच्या ७/१२ वर विहिरीची नोंद असावी. विहिरीच्या कामास उच्चतम अनुदान मर्यादेपेक्षा (रु. ५००००/-) अधिक रक्कम लागल्यास लाभार्थीने स्वतः उभी करावयाची आहे.
३. **इनवेल बोअरिंग** : नवीन विहीर/जुनी विहीर दुरुस्ती या घटकाचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्याने इनवेल बोअरिंगची मागणी केल्यास रु. २०,०००/- च्या मर्यादेत अनुदान अनुज्ञेय राहिल. इनवेल बोअरिंगचे काम करताना खर्चाचे अंदाजपत्रक व तांत्रिक निकषानुसार ठिकाणाची योग्यता (Feasibility Report) भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेकडून प्राप्त करून घ्यावा.
४. **वीज जोडणी आकार** : नवीन विहीर पॅकेज/ जुनी विहीर दुरुस्ती पॅकेज/ शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण पॅकेजमधील तथा आवश्यकतेनुसार केवळ वीजजोडणी मागणी करणाऱ्या लाभार्थ्याने विद्युत वितरण कंपनीकडे कोटेशन भरल्याची पावती कृषि अधिकारी (विद्युत), पंचायत समिती यांच्याकडे सादर करावी. लाभार्थ्यांनी सादर केलेल्या पावतीनुसार विद्युत वितरण कंपनीकडे खातरजमा करून कृषि विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे मार्फत लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात कृषि विकास अधिकारी यांनी इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर द्वारे विहित अनुदान मर्यादेत अनुदान वर्ग करण्यात येईल.
५. **पंपसंच** : पंपसंचाच्या लाभार्थ्यांनी निवड करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांनी पंपसंच खरेदीकरिता कृषि विकास अधिकारी यांची पूर्वसंमती घ्यावी. लाभार्थ्यांनी एक महिन्याच्या कालावधीत पंपसंचाची खरेदी करणे आवश्यक राहिल. अन्यथा शेतकऱ्यांची पूर्वसंमती रद्द करण्यात येईल. केंद्र व राज्य शासनाच्या अधिकृत सक्षम संस्थांनी पंपसंचाचे रितसर तपासणी (testing) करून ते BIS अथवा अन्य सक्षम संस्थांनी निश्चित केलेल्या प्रमाणकानुसार (standards) असल्याचे प्रमाणित केले असेल तर त्याच पंपसंचाची पूर्वसंमती प्राप्त लाभार्थी शेतकऱ्याने खरेदी करावयाची आहे.
६. **पीव्हीसी पाईप** : सिंचनासाठी मान्यताप्राप्त प्रकाराच्या आय.एस. मार्क पाईपची लाभार्थ्यांनी पूर्वसंमतीने त्यांच्या पसंतीनुसार खरेदी करावी. प्रति लाभार्थी एकूण लाभार्थी उच्चतम मर्यादा रु. ३०,०००/- राहिल. पाईपची खरेदी केल्यानंतर त्याबाबतचे देयक (invoice) लाभार्थ्याने कृषि अधिकारी (विद्युत), पंचायत समिती यांच्याकडे सादर करावे.
७. **शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण** : ज्या शेतकऱ्यास ग्रामविकास व जलसंधारण विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या 'मागेल त्याला शेततळे' या योजनेतर्गत लाभ घेतलेल्या व बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजनेचे पात्रता निकष पूर्ण करणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना शेततळ्याचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण या घटकाचा लाभ घेता येईल.
८. **सूक्ष्म सिंचन संच (टिबक किंवा तुषार)** : सूक्ष्म सिंचनासाठी देण्यात येणारे अनुदान हे प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनासाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानास पूरक अनुदान म्हणून देण्यात येईल.
९. **परसबाग** : आदिवासी शेतकऱ्यांना कुटुंबासाठी लागणारा भाजीपाला त्यांचे घराभोवतीच पिकविणे शक्य आहे. यासाठी शेतकऱ्यांनी

शेतकरी

शेतकरी मासिकाचे
वर्गणीदार व्हा!

१. पोस्टामार्फत मनिऑर्डर करून शेतकरी मासिकाचे वर्गणीदार होता येईल.
२. ऑनलाईन पद्धतीनेही gras.mahakosh.gov.in या कार्यप्रणालीद्वारे शेतकरी मासिक वर्गणीदार होऊ शकता.
- अधिक माहितीसाठी ०२०-२५५३७३३१ या क्रमांकावर संपर्क करावा.
- वार्षिक वर्गणी -२५०/- रुपये व द्विवार्षिक वर्गणी-५००/- रुपये

वेगवेगळ्या प्रकारची भाजीपाला उदा. भेंडी, गवार, चवळी, दुधी भोपळा, डांगर भोपळा, शेवगा, काकडी, दोडका इ. बियाणांचे कीट लाभार्थ्यांनी महाबीज / एनएससी इत्यादी बियाणे उत्पादक कंपनीच्या अधिकृत परवानाधारक विक्रेत्याकडून खरेदी करण्यासाठी रु. ५००/- च्या मर्यादेत अनुदान देय राहिल.

- **अर्ज व त्यावरील कार्यपद्धती :** सदर योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी निवडीचे निकष पूर्ण करणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ऑनलाइन अर्ज सादर करणे आवश्यक राहिल. अर्ज भरण्याची सुविधा महाराष्ट्र शासनाच्या www.agriwell.mahaonline.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात येते.

अ) योजनेचा लाभ घेवू इच्छिणाऱ्या अर्जदाराने ऑनलाइन सादर केलेल्या

अर्जाची प्रत ग्रामसभेच्या शिफारसीने आवश्यक त्या कागदपत्रांच्या स्वसांक्षकित छायांकित प्रतीसह कृषि अधिकारी (विद्यो) पंचायत समिती यांच्याकडे स्वहस्ते सादर करावा.

- ब) जिल्ह्याच्या लक्षांकापेक्षा जास्त अर्ज प्राप्त झाल्यास जिल्हा परिषद स्तरावर प्राप्त परिपूर्ण अर्जातून लॉटरी पद्धतीने लाभार्थी निवड करण्यात येईल.
- क) वैयक्तिक लाभार्थी निवडताना महिला व अपंग लाभार्थ्यांना प्राधान्य देण्यात येईल.

अधिक माहितीसाठी क्षेत्रीयस्तरावरील संबंधित जिल्ह्याचे पंचायत समिती अथवा जिल्हा परिषद कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

(पान ३२ वरून)

प्रस्तावांची नोंद घेऊन शासनाचे विमा सल्लागार यांचे विभागीय कार्यालयाकडे पाठवावयाचा आहे. विमा सल्लागार यांचे कार्यालयाकडून प्राथमिक छाननी होऊन तो विमा कंपनीकडे अंतिम मंजूरीसाठी पाठवावयाचा आहे.

महत्त्वाचे मुद्दे

- १) या योजनेतर्गत विमा रकम मिळविण्यासाठी कृषि विभागाकडून सहाय्य करण्यात येते. सन २०१८-१९ वर्षात सदर विमा प्रस्ताव या योजनेच्या कामकाजासाठी व सल्ल्यासाठी शासनाने नेमलेले अधिकृत विमा सल्लागार **जायका इन्शुरन्स ब्रोकरेज प्रा. लि.** नागपूर यांच्यामार्फत पाठविण्यात येतात. सल्लागार कंपनीचा **टोल फ्री क्रमांक. १८००२३३३५३३** असा आहे. परिपूर्ण विमा प्रस्ताव विमा कंपनी कडून मंजूर करून घेण्यासाठी कृषि विभागाकडून सर्वतोपरी सहाय्य केले जात असल्याने त्यासाठी कोणत्याही खाजगी व्यक्ती, मध्यस्थ, दलाल इत्यादींचे सहाय्य घेण्याची आवश्यकता नाही. शेतकरी व वारसदारांनी खासगी व्यक्तींशी संपर्क न साधता थेट कृषि विभाग किंवा अधिकृत व विमा सल्लागार कंपनी **जायका इन्शुरन्स ब्रोकरेज प्रा. लि.** नागपूर यांच्याशी संपर्क साधावा. विमा कंपनी कडून मंजूर होणारी रकम एन. ई. एफ. टी. द्वारे थेट लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यावर जमा करण्यात येत असल्याने मध्यस्थांच्या कोणत्याही भूलथापांना बळी पडू नये.
- २) शेतकऱ्याने/ वारसदाराने त्यांचा विमा प्रस्ताव थेट विमा कंपनीकडे पाठवू नये. सदरचा प्रस्ताव परिपूर्ण कागदपत्रांसह तालुका कृषि अधिकाऱ्यांमार्फतच सादर करावा.
- ३) प्रस्तावासोबत सादर करावयाचा '६-क' उतारा म्हणजेच वारसा हक्काचे नोंदवहीचा उतारा हा अपघातग्रस्त शेतकरी मयत झाल्यानंतर त्याच्या वारसांनी नोंद झालेला उतारा प्रकरणासोबत सादर करावा. अपघातग्रस्त शेतकऱ्याचे कोण वारस आहेत हे पाहण्यासाठी सदरचा उतारा आवश्यक असतो.
- ४) प्रस्तावासोबत सादर करावयाचा '६-ड' चा उतारा म्हणजेच हा अपघातग्रस्त शेतकऱ्याचे नाव ज्या फेरफार नोंदी अन्वये ७/१२ उताऱ्यास दाखल झाले आहे असा उतारा सादर करावा. त्यावरून

अपघातग्रस्त शेतकऱ्याचे नाव कोणत्या वेळी ७/१२ उताऱ्यास दाखल झाले आहे, हे पाहण्यासाठी सदरचा उतारा आवश्यक आहे. विमा पॉलिसी सुरू होण्याच्या दिवसापर्यंत ज्यांची नावे ७/१२ उताऱ्यावर दाखल झाली आहेत असे शेतकरी या योजनेस पात्र आहेत.

- ५) या योजनेअंतर्गत दरवर्षी नवीन पॉलिसी घेण्यात येते. ज्या-त्या पॉलिसी कालावधीत झालेल्या अपघाताचे प्रस्ताव त्या-त्या विमा कंपनीकडे त्या वर्षीच्या विमा सल्लागारामार्फतच पाठविणे आवश्यक आहे. मृत्यूचा दिनांक विचारात न घेता, प्रत्यक्ष अपघात घडल्याचा दिनांक विचारात घेऊन संबंधित कंपनीकडे प्रस्ताव सादर करावा.
- ६) सदर योजनेबाबतचे शासन निर्णय व मार्गदर्शक सूचना www.krishi.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.

YouTube

कृषि विषयक नवनवीन व्हीडीओ पाहण्यासाठी कृषि विभागाच्या यु ट्यूब वाहिनी (Agriculture Department, GoM) व फेस बुक पेजला (Krishi Mh) अवश्य भेट द्या.

महाराष्ट्र राज्याचे अन्नप्रक्रिया धोरण

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वात जास्त औद्योगिकीकरण झालेले राज्य आहे. सन २०१२-१३ च्या आकडेवारीनुसार राज्याचे उत्पन्न उद्योगांतर्गत देशाच्या GDP च्या तुलनेत १४.८ टक्के आहे. यामध्ये कृषि आणि सहयोगी उपक्रम क्षेत्राचा वाटा १२.५० टक्के आहे. राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३०७.६ लक्ष हेक्टर आहे त्यापैकी २३१.१० लक्ष हेक्टर क्षेत्र शेतीखाली आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा भारतात दुसरा क्रमांक लागतो. खाण्याच्या प्रवृत्तीतील बदल, वेळेची कमतरता, व्यस्त जीवनशैली इत्यादी कारणांमुळे प्रक्रियायुक्त अन्नाला मागणी वाढल्यामुळे अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकासाला मोठा वाव आहे.

महाराष्ट्रात एकूण नऊ कृषी हवामान विभाग आहेत. राज्यात प्रक्रियाक्षम कच्च्या मालाच्या मुबलक उपलब्धतेमुळे अन्नप्रक्रिया उद्योगाकरिता अनुकूल परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. देशातील सर्वात जास्त नोंदणीकृत अन्नप्रक्रिया उद्योग महाराष्ट्रात आहेत. त्याचप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात परदेशी गुंतवणूकसुद्धा सदर उद्योगात झालेली आहे. राज्यामध्ये एकूण तीन मेगाफूड पार्क व सात फूडपार्क उभारण्यात आलेले आहेत.

मनुका, काजू, आंबा, संत्रा, टोमॅटो, तांदूळ, मसाला, डाळ, सोयाबीन इत्यादीचे प्रक्रिया उद्योग समूह विकसित झालेले आहेत. महाराष्ट्रात ३५ पेक्षा जास्त वाईनरी आहेत. राज्यात १८५ तांत्रिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यात १२७३३ विद्यार्थ्यांची क्षमता आहे. महाराष्ट्रात तीन वाईन पार्क आहेत. राज्यातील ९९ टक्के गावे रस्त्याला जोडली गेली आहेत. प्रक्रियायुक्त अन्न पदार्थांच्या निर्यातीसाठी (MPT) मुंबई आणि जवाहरलाल नेहरू पोर्ट (JNPT) ही राज्यातील प्रमुख बंदरे आहेत. राज्यात तीन आंतरराष्ट्रीय व पाच राष्ट्रीय विमानतळ आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य हे गुंतवणुकीसाठी सर्वांच्या पसंतीचे राज्य बनले आहे.

धोरणाचा उद्देश

- १) कृषि उद्योग गुंतवणुकीसाठी महाराष्ट्राला प्रथम क्रमांकावर ठेवण्यास प्रयत्नशील राहणे.
- २) राज्यातील अविकसित क्षेत्रात कृषि उद्योगात गुंतवणूक सतत होत राहिल या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
- ३) शेतकऱ्यांच्या शेतमालामध्ये मूल्यवृद्धी करणे व रोजगाराच्या जास्तीतजास्त संधी उपलब्ध करून देणे.

धोरणाचे उद्दिष्ट

- १) कृषिप्रक्रिया उद्योग क्षेत्राचा प्रतिवर्षी दोन अंकी वाढीचा विकास दर साध्य करणे.
- २) कृषिउद्योग क्षेत्राच्या सहभागाने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनामध्ये पुढील पाच वर्षांमध्ये दुपटीने वाढ करणे.
- ३) कृषिमालाचे नुकसान टाळून मूल्यवृद्धी करून शेतकऱ्यांना योग्य किंमत व ग्राहकांना स्वस्त व गुणवत्तापूर्ण उत्पादन उपलब्ध करण्याची हमी देणे.
- ४) कुपोषण रोखण्यासाठी अन्न प्रक्रियेद्वारे पौष्टिक व समतोल आहाराची

उपलब्धता करून देणे.

- ५) अन्नप्रक्रिया करताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर व नावीन्यपूर्ण बाबींचा समावेश करणे.
- ६) कृषि व अन्नप्रक्रिया उद्योगांकरिता गुंतवणुकदारांना आकर्षित करण्यासाठी वातावरण निर्मिती करणे.
- ७) कृषि व अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी जास्तीतजास्त प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्मिती करणे.

सन २०१४-१५ पर्यंत केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय अन्नप्रक्रिया अभियान राबविले गेल्याने राज्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगांना चालना मिळाली होती. केंद्र शासनाच्या दि. २७ मार्च २०१५ च्या पत्रान्वये केंद्रीय अर्थसहाय्य बंद करण्यात आले. सन २०१६-१७ वर्षाचा अर्थसंकल्प सादर करताना सदर योजना सुरु ठेवण्याचे घोषणा करण्यात आली. त्यानुसार दि. २० जून २०१७ च्या शासन निर्णयान्वये मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना लागू करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे दि. ३१ ऑक्टोबर २०१७ च्या शासन निर्णयान्वये राज्याचे अन्नप्रक्रिया धोरण लागू करण्यात आलेले आहे.

अन्नप्रक्रिया उद्योगास प्रोत्साहन देण्याकरिता धोरणांतर्गत पुढील मुद्द्यांवर विशेषतः भर देण्यात आलेला आहे.

- १) **राज्यात कृषिप्रक्रिया उद्योगात प्रोत्साहन देण्यासाठी दोन स्वतंत्र संचालनालयांची स्थापना** : अन्नप्रक्रिया उद्योगांना केंद्र व राज्य शासनाच्या वेगवेगळ्या अनुदानाच्या योजनेचा लाभ मिळवून देण्याच्या योजनांची वैयक्तिक प्रकरणे हाताळणे. उद्योगांना नवीन बाजारपेठ व तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्यासाठी कृषि आयुक्तालयाचे अधिनस्त एक स्वतंत्र प्रक्रिया संचालनालय स्थापित करण्यात येत असून त्याकरिता नवीन पदनिर्मिती प्रस्तावित नाही. अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या पायाभूत सुविधा देणे. तसेच उद्योगांना चालना देण्यासाठी उद्योग आयुक्तालयाच्या कार्यालयात संचालक दर्जाचे अधिकाऱ्याचे अधीन संचालनालय स्थापित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.
- २) **उद्योगाच्या सुलभतेसाठी एक खिडकी मंजुरी प्रणाली** : एम.आय. डी.सी. क्षेत्रात उद्योग स्थापित करणाऱ्या गुंतवणुकदारांना विविध परवानग्या मिळवून देण्यासाठी उद्योग विभागाकडून एक खिडकी पद्धतीचा अवलंब करण्यात येईल.
- ३) **कृषि विपणनाकरिता पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण** : बाजारभिमूख आणि उच्च मूल्य पिकांचे उत्पादन समूहाद्वारे केले जाऊन प्रत्येक समूहासाठी एक व्यापक मूल्य शृंखला विकसित केली जाईल. त्यामुळे जोखीम कमी होऊन वैयक्तिक व आर्थिक फायदा होईल. केंद्राच्या सूक्ष्म, लहान व मध्यम उद्योग मंत्रालयाच्या मदतीने राज्यशासन समूहाचा विकास करेल.
- ४) **दर्जेदार कच्च्या मालाची उपलब्धता** : प्रक्रिया उद्योगकांना गुणवत्तापूर्ण कच्चा माल उपलब्ध करून कृषि उत्पादनाच्या मूल्य वाढीसाठी कृषि उत्पन्न बाजार समितीच्या (APMC) कायद्यात सुधारणा करण्यात येईल. संगणकीय राष्ट्रीय कृषि बाजार पेठ निर्मितीसाठी ई-नॉम ची

तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच राज्यात गटशेतीची नवीन योजना सुरू करण्यात आलेली आहे.

५) **जमिनीची उपलब्धता** : शेतकऱ्याची जमीन दीर्घ मुदतीच्या भाडेपट्ट्याने कृषि प्रक्रिया उद्योगकांना कृषि उत्पादन घेण्यास उपलब्ध करून घेण्याच्या सुविधा करिता कायद्यात उचित बदल करण्यात येईल.

६) **अकृषिक परवानगी** : सूक्ष्म, लहान व मध्यम उद्योग अन्नप्रक्रिया उद्योगांना अकृषिक परवान्याची आवश्यकता राहणार नाही. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ मधील कलम ४२ तरतुदीमध्ये सुधारणा करण्यात येईल.

७) **खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्याने लॉजिस्टिक पायाभूत सुविधा विकसित करणे** : काढणीपश्चात तंत्रज्ञानासाठी लागणाऱ्या किरकोळ पायाभूत सुविधा नियोजनबद्ध पद्धतीने खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्याने विकसित करण्यात येईल. वाहतूक खर्चात बचत होण्याच्या दृष्टीने लॉजिस्टिक (कच्च्या मालाचा पुरवठा) क्षेत्रात अन्नप्रक्रिया व्यापाऱ्यांना प्रोत्साहन दिले जाईल. नाशवंत मालाच्या साठवणुकीसाठी जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट येथे तसेच रेल्वेच्या ठिकाणी कार्गो हबची स्थापना करण्यात येईल.

८) **सूक्ष्म, लघू व मध्यम प्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्य** : प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सूक्ष्म, लघू व मध्यम प्रक्रिया उद्योगांना कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देणे तसेच सदर उद्योगांना शेतीसमतुल्य दर्जा देण्यात येईल. शेतकरी उत्पादक संस्था आणि शेतकरी उत्पादक कंपनी यांना प्राथमिक प्रक्रिया केंद्र उभारणीस मदत करण्यात येईल.

९) **कामगार कायदा** : अन्नप्रक्रिया उद्योगांना प्रथमदर्शी हंगामी उद्योगाचा दर्जा ग्राह्य धरावा. अन्नप्रक्रिया उद्योगाला त्याच्या वस्तुस्थितीच्या आधारे बिगर हंगामी ठरविण्याची कामगार कल्याण विभागास मुभा राहिल, अशी कामगार कायद्यात तरतूद करण्यात येईल.

१०) **विद्युत शुल्कात सवलत** : सन २०२० पर्यंत अन्नप्रक्रिया उद्योग व त्याच्याशी निगडित शीतसाखळी प्रकल्पाकरिता वास्तविक खर्चावर आधारित विद्युत शुल्क लागू करण्यात यावे. मराठवाडा, विदर्भ, कोकण विभाग व उत्तर महाराष्ट्रातील डी व डी प्लस झोनमधील औद्योगिक वसाहतींना शासनाने वीजदर, विद्युत शुल्क आणि इंधन समायोजन आकारात अनुज्ञेय केलेल्या सवलतीस मान्यता देण्यात यावी.

११) **पाण्याची सुविधा उपलब्ध करणे** : शेतमालावर आधारित सूक्ष्म, लघू व मध्यम अन्नप्रक्रिया उद्योगांना लागणाऱ्या पाण्याकरिता पाणी उपसा परवाना घेण्याची आवश्यकता राहणार नाही, असा नियम लागू करण्यात येणार आहे.

१२) **प्रदूषण नियंत्रण** : ज्या कृषि अन्नप्रक्रिया उद्योगाबाबत Effluent Discharge नाही, त्यांना पर्यावरण विभागाची उद्योग सुरू करण्याची पूर्वपरवानगीची आवश्यकता असणार नाही.

१३) **कौशल्य विकास करणे** : कृषि आणि अन्नप्रक्रिया उद्योगांना मान्यता प्राप्त संस्थांकडून उद्योगाशी संबंधित कौशल्य विकास प्रमाणपत्र प्राप्त करून घेण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाच्या ५० टक्क्यांच्या मर्यादेत अर्थसहाय्य देय राहिल.

१४) **अन्नप्रक्रियेसाठी महिलांना प्रोत्साहन देणे** : सर्व अन्नप्रक्रिया

प्रकल्पामध्ये १०० टक्के महिला गटाद्वारे स्थापित होणाऱ्या प्रकल्पांना अग्रक्रम देण्यात येईल.

१५) **सोलरद्वारे वीज निर्मिती करण्याची सुविधा** : अन्नप्रक्रिया उद्योगातर्फे सोलरद्वारे वीज निर्मिती करण्यात येत असेल तर त्यांना Countervailing duty लागू करणेबाबत सूट देण्यात येईल आणि ती वितरणामार्फत वाहतूक करून वापरण्यात येत असेल तर त्या विजेवर Wheeling Charges लागू राहतील.

१६) **प्रशासकीय रचना** : अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या सुदृढ विकासासाठी हे उपयुक्त वातावरण निर्माण करण्याच्या दृष्टीने राज्य सरकार मदत करेल. धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी मा. मंत्री (कृषि व फलोत्पादन) यांचे अध्यक्षतेखाली सनियंत्रण व देखरेखीसाठी नियामक मंडळ राहिल, सदस्य म्हणून मा. मंत्री (पणन), उद्योग, पदुम, सहकार, मा. राज्य मंत्री (कृषि व फलोत्पादन), मा. अपर मुख्य सचिव (सहकार), मा. प्रधान सचिव (कृषि), पणन, उद्योग, पदुम हे सदस्य म्हणून राहतील. सदर मंडळाचे सदस्य सचिव मा. आयुक्त कृषि राहतील.

१७) **आयुक्तस्तरीय अन्नप्रक्रिया प्रकल्प मंजूरी/मूल्यमापन समिती** : सदर समितीचे अध्यक्ष मा. आयुक्त कृषि हे राहतील तर सदस्य म्हणून मा. आयुक्त पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, तसेच उपसचिव कृषि प्रक्रिया, उपसचिव उद्योग (२), कार्यकारी संचालक पणन मंडळ पुणे, समन्वयक राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, बँक ऑफ महाराष्ट्र पुणे तर सदस्य सचिवपदी संचालक कृषि प्रक्रिया कार्यरत राहतील.

१८) **मेगा फूड पार्क, किसान संपदा योजना**, उद्योग विभागाचे सन १९८३ चे धोरण, मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना, विद्युत दर/अधिभार इत्यादी सवलत, या योजनांचा सदर धोरणामध्ये सहभाग राहिल.

**राजर्षी छत्रपती
शाहू महाराज
यांच्या १४६ व्या जयंतीनिमित्त
विनम्र अभिवादन**

मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना

मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना दि. २० जून २०१७ च्या शासन निर्णयान्वये सन २०१७-१८ या आर्थिक वर्षापासून पुढील पाच वर्षाकरिता लागू केली आहे. प्रतिवर्षी किमान ५० कोटी रुपयाची आर्थिक तरतूद या योजनेकरिता उपलब्ध होणार आहे.

योजनेचे उद्देश

- १) शेतीमालाचे मूल्यवर्धन करण्याकरिता शेतकरी सहभागाद्वारे आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्प स्थापीत करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- २) उत्पादित अन्नपदार्थाच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ व्हावी, ऊर्जेची बचत व्हावी, यासाठी प्रकल्पाच्या आधुनिकीकरणास प्रोत्साहन देणे.
- ३) अन्नप्रक्रियेद्वारे उत्पादित मालास ग्राहकांची पसंती निर्माण करणे, बाजारपेठ निर्माण करणे व निर्यातीस प्रोत्साहन देणे.
- ४) कृषि व अन्नप्रक्रियेकरिता प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्मिती करणे.
- ५) ग्रामीण भागातील लघू व मध्यम अन्नप्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्य देऊन रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

योजनेतील घटक क्र. १. कृषि व अन्नप्रक्रिया प्रस्थापना, स्तरवृद्धी व आधुनिकीकरण. **घटक क्र. २.** शीत साखळी योजना.

• या दोन घटकांतर्गत सहभाग कोण घेऊ शकतात ?

- १) फळे, भाजीपाला, अन्नधान्य, कडधान्ये, तेलबिया उत्पादने इत्यादींवर आधारीत अन्नप्रक्रिया प्रकल्प चालविणारे किंवा स्थापित करीत असलेले शासकीय/सार्वजनिक उद्योग
  - २) सक्षम शेतकरी उत्पादक कंपनी/गट
  - ३) सक्षम महिला स्वयंसहायता गट
  - ४) खाजगी उद्योग क्षेत्र.
  - ५) ग्रामीण बेरोजगार युवक
  - ६) सहकारी संस्था
- **प्रथम प्राधान्य :** फळे व भाजीपाला सारख्या नाशवंत शेतमालाच्या प्रक्रियेच्या प्रकल्पांना प्राधान्य.

आर्थिक सहाय्य

- i) कारखाना व यंत्रे (Plant and Machinery) आणि प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी आवश्यक दालने (Civil work for housing processing unit) यांच्या बांधकाम खर्चाच्या ३० टक्के अनुदान कमाल मर्यादा रु.५०.०० लाख.
- ii) या योजनेअंतर्गत अनुदान क्रेडीट लिंकड बँक एडेड सबसिडी या तत्त्वानुसार दोन समान वार्षिक हप्त्यांत अ) प्रकल्प पुर्ततेनंतर व ब) पूर्ण क्षमतेने उत्पादन आल्यानंतर देण्यात येईल. (Commissioning of project and start of production to full designed capacity)

iii) प्रकल्पांना मंजूर करण्यात येणाऱ्या अनुदानाच्या रकमेपेक्षा कर्जाची रक्कम किमान दीडपट असावी. उपरोक्त घटक १ व २ साठी त्या-त्या घटकासमोर निर्देशित मर्यादेपर्यंत स्वतंत्र अनुदान मागणी अनुज्ञेय राहिल.

• **घटक क्र. ३-** मनुष्यबळ निर्मिती व विकास अनुदान -प्रशिक्षण खर्चाच्या ५० टक्के देय.

• **उद्देश-** अन्नप्रक्रिया प्रकल्पाकरिता CFTRI, NIFTEM, SAUs इत्यादी केंद्र राज्य संस्थांकडून प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्मिती करणे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड कार्यक्रम

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असून, महाराष्ट्रात सन २०११-१२ पासून सदर योजना सुरु करण्यात आली.

योजनेचे उद्दिष्टे

- १) शेतकऱ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या शेतावर फळबाग लागवड करून रोजगार निर्मिती करणे व त्यांचा आर्थिक स्तर उंचविणे.
- २) फळबाग लागवड करून फळपिकांच्या खालील क्षेत्र वाढवून शेतीपूरक व्यवसायात वाढ करणे व उत्पादन वाढविणे.
- ३) या योजने अंतर्गत समाविष्ट वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या शेतावर, शेताच्या बांधावर व पडीक शेत जमिनीवर फळबाग लागवड करून जमिनीवर आच्छादन निर्माण करणे, जमिनीची धूप कमी करणे व पर्यावरण समतोल राखणे.

समाविष्ट जिल्हे : राज्यातील ३४ जिल्ह्यांत.

अंमलबजावणी कालावधी : माहे एप्रिल ते मार्च.

समाविष्ट पिके

अ) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजनेंतर्गत वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या सलग शेतावर फळबाग लागवड :

१) आंबा रोपे २) आंबा कलमे ३) आंबा कलमे (५ × ५)
४) काजू रोपे ५) काजू कलमे ६) चिकू कलमे ७) पेरू कलमे
८) डाळिंब रोपे ९) डाळिंब कलमे (४.५ × ३) १०) संत्रा /मोसंबी/ कागदी लिंबू कलमे. ११) संत्रा कलमे (३ × ३) १२) नारळ रोपे (बाणवली) १३) नारळ रोपे (टी.डी.) १४) बोर रोपे (५ × ५) १५) बोर रोपे (७ × ७) १६) सीताफळ रोपे १७) सीताफळ कलमे १८) कागदी लिंबू रोपे १९) आवळा रोपे २०) आवळा कलमे २१) चिंच कलमे विकसीत जाती २२) चिंच, कवठ व जांभूळ रोपे २३) कोकम रोपे २४) कोकम कलमे २५) फणस रोपे २६) फणस कलमे २७) अंजीर कलमे २८) सुपारी २९) पेरू कलमे (३ × २)

ब) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या शेताच्या बांधावर फळझाड लागवड :

१) आंबा रोपे २) आंबा कलमे ३) काजू कलमे ४) बोर रोपे ५) सीताफळ रोपे ६) सीताफळ कलमे ७) आवळा रोपे ८) आवळा कलमे ९) चिंच, कवठ व जांभूळ रोपे १०) कोकम रोपे ११) कोकम कलमे १२) फणस रोपे १३) फणस कलमे १४) बांबू रोपे १५) करंज व औषधी वनस्पती १६) कागदी लिंबू रोपे १७) पेरू कलमे १८) नारळ रोपे (बाणवली) १९) साग रोपे २०) गिरीपुष्प रोपे २१) सोनचाफा २२) कडीपत्ता २३) कडूलिंब रोपे २४) सिंधी रोपे २५) शेवगा रोपे २६) हादगा रोपे

क) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या पडीक शेतावर फळझाड लागवड :

१) आंबा रोपे, २) आंबा कलमे, ३) काजू रोपे, ४) काजू कलमे, ५) बोर रोपे, ६) सीताफळ रोपे, ७) सीताफळ कलमे, ८) आवळा रोपे, ९) आवळा कलमे, १०) चिंच, कवठ व जांभूळ रोपे, ११) कोकम रोपे, १२) कोकम कलमे, १३) फणस रोपे, १४) फणस कलमे, १५) बांबू रोपे, १६) जट्रोफा रोपे, १७) करंज व औषधी वनस्पती, १८) साग रोपे, १९) गिरीपुष्प रोपे, २०) कडूलिंब रोपे, २१) सिंधी रोपे, २२) शेवगा रोपे, २३) हादगा रोपे.

(*औषधी वनस्पती-अर्जुन, असन, अशोका, बेहडा, बेल, हिरडा, टेटू, डिकेमाली, रक्तचंदन, रिठा, लोधा, आइसन, शिवण, गुगुळ, वावडिंग, बिब्बा रोपे इ.)

लाभार्थी निवड

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसाठी जाँबकार्ड धारक खालील 'अ' ते 'ह' प्रवर्गातील कोणतीही व्यक्ती वैयक्तिक लाभार्थी म्हणून लाभ घेण्यास पात्र राहील. फळझाड लागवड कार्यक्रम अंतर्गत आवश्यक ती सर्व कामे लाभधारकाने स्वतः व जाँबकार्ड धारक मजुरांकडून करून घेणे आवश्यक आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियमाच्या परिशिष्ट १ कलम १ (४) मधील तरतुदीनुसार फळबाग लागवड खालील प्रवर्गातील शेतकऱ्यांच्या जमिनीवर हाती घेण्यास मान्यता दिली आहे.

अ) अनुसूचित जाती, ब) अनुसूचित जमाती, क) दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थी, ड) भू-सुधार योजनेचे लाभार्थी, इ) इंदिरा आवास योजनेचे लाभार्थी, फ) कृषि कर्जमाफी योजना २००८ नुसार अल्प भूधारक व सीमांत शेतकरी, ग) अनुसूचित जमातीचे व अन्य परंपरागत वन निवासी (वन अधिकार मान्यता) अधिनियम २००६ नुसार पात्र व्यक्ती,

ह) महिला प्रधान कुटुंबे.

ग्रामसभा मंजुरी

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या कार्यपद्धतीप्रमाणे ग्रामपंचायत व ग्रामसभा यांच्या सहकार्याने या योजनेंतर्गत कोणाला व किती लाभ घेता येईल याबाबत ग्रामसभा घेणे आवश्यक आहे. त्यानुसार लाभार्थ्यांची निवड करावी. लाभार्थी निवडीची कार्यवाही पूर्ण करण्यासाठी ग्रामसभा आयोजित करण्यात येते. मग्नारोह्योच्या कार्यपद्धतीनुसार वरील 'अ' ते 'ह' प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना २ हेक्टर क्षेत्राचे मर्यादित फळझाड लागवड करता येईल.

प्रशिक्षण

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत निवड केलेल्या लाभार्थ्यांना वेळोवेळी वृक्ष/फळझाड लागवडीसाठी त्यांनी करावयाची कामे, अनुदान व लागवडीनंतर फळबागेचे संवर्धन याशिवाय इतर तांत्रिक बाबी म्हणजे खड्डे खोदणे, खड्डे भरणे, कलमीकरण, पीक संरक्षण, खते देणे, पाणी देणे, काढणीपश्चात तंत्रज्ञान व मार्केटिंग याचे प्रशिक्षण कृषि विभागामार्फत देण्यात येते.

फळबाग लागवडीसाठी क्षेत्र

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत निवड केलेल्या लाभार्थ्यांच्या सलग शेतात, शेताच्या बांधावर व पडीक शेत जमिनीवर लागवड करता येईल.

कलमे रोपांची उपलब्धता

लाभार्थ्याने कलमे/रोपे खरेदी करताना खालीलप्रमाणे रोपवाटिकांना प्राधान्य द्यावे.

१) कृषि विभागाच्या रोपवाटिका २) कृषि विद्यापीठांच्या रोपवाटिका ३) खाजगी शासन मान्यताप्राप्त रोपवाटिका ४) मग्नारोह्यो अंतर्गत ग्रामपंचायतीच्या रोपवाटिका ५) सामाजिक वनीकरण विभाग किंवा अन्य शासकीय विभाग रोपवाटिका.

परवानाधारक खासगी रोपवाटिकेवरून रोपे/कलमे खरेदी करावयाचे असल्यास आयुक्त कृषि यांनी लागू केलेल्या दरात रोपे/कलमे पुरवठा करणाऱ्या रोपवाटिकेकडून खरेदी करण्यात यावी. कलमे/रोपे खरेदीची पावती कृषि विभागाने प्रमाणित केल्यावर कलमे/रोपे खरेदी रक्कम लाभार्थ्यांच्या खात्यावर थेट DBT द्वारे तालुका कृषि अधिकारी कार्यालयाकडून जमा करण्यात येईल.

लागवडीचा कालावधी

फळझाड लागवडीचा कालावधी जून २०२० ते मार्च २०२१ पर्यंत राहील.

लाभार्थ्यांची जबाबदारी

१) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम परिशिष्ट-१ (४) च्या अधीन राहून फळबाग लागवड करणारे लाभार्थी हे बहुतांशी जॉबकार्ड धारक असल्याने त्यांनी स्वतःचे क्षेत्रात केलेल्या फळबाग

लागवडीचे संवर्धन/जोपासना करण्याची जबाबदारी लाभार्थ्यांची राहील.

२) वृक्षनिहाय मंजूर मापदंडानुसार दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षातील जिवंत झाडांच्या टक्केवारी प्रमाणे कामे करण्याची जबाबदारी लाभार्थ्यांची राहील.

३) दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षी वृक्ष फळपिकांच्या बाबतीत ७५ टक्के झाडे जिवंत ठेवतील अशाच लाभार्थ्यांना दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षाचे अनुदान देय राहील. मजुरी दरात सुधारणा करून रु. २३८/- इतका मजुरी दर लागू करण्यात आला असून त्यानुसार फळपिकनिहाय सुधारीत खर्चाचे मापदंड लागू करण्यात आले आहेत.

योजनेचे मागील व आर्थिक वर्षाचे लक्ष्य/साध्य

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत फळबाग लागवड कार्यक्रमासाठी शासन निर्णय दिनांक ३ सप्टेंबर, २०१६ अन्वये १,११,१११ हेक्टर क्षेत्रावर लागवडीचे लक्षांक देण्यात आले होते. त्या अनुषंगाने एकूण होते त्यापैकी आतापर्यंत ८२,०८६ हेक्टर क्षेत्रावर लागवड करण्यात आली आहे.

सन २०२०-२१ मधील नियोजन : कृषि आयुक्तालय मार्फत सन २०२०-२१ या वर्षात फळबाग लागवडीसाठी प्रति कृषि सहाय्यक १० हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवडीचे लक्षांक निश्चित करून दिला असून, त्या अनुषंगाने क्षेत्रीय स्तरावर कार्यवाही सुरू करण्यात आली आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (शतकोटी वृक्ष लागवड सन २०१२-१३ ते २०१४-१५ व फळबाग लागवड कार्यक्रम २०१५-१६ ते २०१९-२०)

अ.क्र.	वर्ष	भौतिक (रोपे संख्या लाखात)	योजनेवरील खर्च (रु. लाखात)	लक्षांक साध्य
१	२०१२-१३	२९८.८०	२८६.४४	-
२	२०१३-१४	२९२.९१	१८१.०५	-
३	२०१४-१५	२८६.००	१४५.८५	-
४	२०१५-१६	१.१५ (क्षेत्र लाख हेक्टर)	०.०४ (क्षेत्र लाख हेक्टर)	२१५७.५३
५	२०१६-१७	१.११ (क्षेत्र लाख हेक्टर)	०.१६ (क्षेत्र लाख हेक्टर)	३९०३.२६
६	२०१७-१८		०.२० (क्षेत्र लाख हे.)	७५०४.४१
७	२०१८-१९		०.१२ (क्षेत्र लाख हे.)	८०६०.७२
८	२०१९-२०		०.१७ (क्षेत्र लाख हे.)	८३०२.९६

आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना

- **उद्देश** : राज्यातील आदिवासी भागातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने पौष्टिक आहार निर्माण करण्यासाठी आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- **योजनेचे कार्यक्षेत्र** : आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड ही योजना एकूण १४ जिल्ह्यात राबविण्यात येते. (ठाणे, पालघर, पुणे, अहमदनगर, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया)

लाभार्थी निवडीचे निकष

- १) आदिवासी क्षेत्रातील ज्या कुपोषणग्रस्त गावांमधील आदिवासी कुटुंबाकडे शेतजमीन किंवा परसबाग उपलब्ध असेल, अशा आदिवासी कुटुंबाची लाभार्थी म्हणून निवड करण्यात येते.
- २) राजमाता जिजाऊ माता बाल आरोग्य व पोषण मिशनच्या बैठकीतील निर्णयांची अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने लाभार्थी निवड करताना ज्या आदिवासी कुटुंबात कुपोषित बालके असतील, अशा आदिवासी शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाला या योजनेचा लाभ देण्यात येतो.
- ३) यापूर्वी लाभ घेतलेल्या लाभधारकांना या योजनेचा पुन्हा लाभ देण्यात येत नाही.

योजनेतर्गत लाभार्थी शेतकऱ्यास करावयाची फळझाडे व भाजीपाला यांचे तांत्रिक निकष

या कार्यक्रमांतर्गत १) चिकू, २) आंबा, ३) पेरू, ४) दोडका, ५) गवार, ६) मेथी, ७) पालक, ८) दुधी भोपळा इ. ची मागणीनुसार इतर भाजीपाला जसे आळू, वांगी इ. स्थानिक गरजेनुसार आवश्यक/मागणी असलेली फळझाडाची कलमे/रोपे/बियाणे याचा पुरवठा करण्यात येतो.

अंमलबजावणीची पद्धत

प्रति लाभार्थी रु. २५२/- किंमतीची फळझाडे/भाजीपाला मागणीनुसार खालीलप्रमाणे पुरवठा केला जातो.

रोपांची लागवड, जोपासना, फळे काढणी व भाजीपाला यांचे

आदिवासी शेतकऱ्यांना द्यावयाचे लागवड साहित्य

अ.क्र.	फळे / भाजीपाला	लाभार्थींना द्यावयाची कलमे/ रोपे/बियाणे (संख्या प्रमाण)	अंदाजित रक्कम रुपये
१	चिकू	१	६०
२	आंबा	१	५०
३	पेरू	१	४०
४	दुधी भोपळा	५० ग्रॅम	२४.४०
५	दोडका	५० ग्रॅम	२६.८५
६	गवार	५० ग्रॅम	१८.५०
७	मेथी	१०० ग्रॅम	११.००
८	पालक	१०० ग्रॅम	२१.२५
एकूण			२५२

खाद्यपदार्थ तयार करणे इत्यादीबाबत प्रशिक्षण ग्रामस्तरावर देण्यात येते व आदिवासी शेतकऱ्यांना नियमित आहारामध्ये फळे व भाजीपाला उपलब्ध होत असल्याने कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते. त्यामुळे परसबागेतील लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचे ग्रामपातळीवर नियंत्रण कृषि विभागाच्या कृषि सहाय्यकामार्फत करण्यात येते. सदर प्रशिक्षणाचा खर्च 'आत्मा' योजनेतून करण्यात येतो.

योजनांचे मापदंड

आदिवासी शेतकरी कुटुंबाच्या परसबागेत लागवडीसाठी प्रति लाभार्थी रक्कम रु. २५२/- याप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

मार्गदर्शक सूचना

या योजनेची मार्गदर्शक सूचना कृषि विभागाच्या www.krishi.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

फलोत्पादन पीक संरक्षण योजना

- **उद्देश** : फळपिके, भाजीपाला, फुलपिके, मसाला पिके, औषधी व सुगंधी वनस्पती या पिकांवरील सर्व कीड/रोग नियंत्रणासाठी औषधांचे वाटप/फवारणीसाठी राज्यात फलोत्पादन पीक संरक्षण योजना राबविण्यात येते.
- **लाभार्थी निवडीचे निकष** : सदर योजनेतर्गत सर्वसाधारण, अनुसूचित जमाती इत्यादी प्रकारचे लाभार्थी पात्र राहतील. तथापि, अल्पभूधारक शेतकरी व अनुसूचित जाती/जमातीच्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा

प्राधान्याने लाभ देण्यात येतो. या योजनेतर्गत लाभार्थी निवडीसाठी पुढीलप्रमाणे कागदपत्रांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

- १) शेतकऱ्याच्या स्वतःच्या नावे असलेल्या शेतीच्या क्षेत्राचे ७/१२ व ८ अ चे दाखले.
- २) लाभार्थी अनुसूचित जाती/जमाती या प्रवर्गातील असल्यास त्याबाबत प्राधिकृत अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या वैध जात प्रमाणपत्राची प्रत
- ३) आधार ओळखपत्राची प्रत

४) अर्जदार शेतकऱ्याने त्याच्या बँकेचे खाते आधार क्रमांकाशी जोडून घेणे आवश्यक असून त्याकरिता त्याने बँकेला दिलेल्या पत्राची व बँकेकडून मिळालेल्या पोहोच पावतीची प्रत.

- **योजनेचे कार्यक्षेत्र** : मुंबई व मुंबई उपनगर वगळता सर्व जिल्हे
- **योजनेचे तांत्रिक निकष** : लाभधारकांना जैविक/रासायनिक कीटकनाशके व बुरशीनाशकांची खरेदी अधिकृत विक्रेत्यांकडून करताना विक्रेत्याने देयकावर सदर निविदेचे जेनेरिक/तांत्रिक नाव नमूद करणे बंधनकारक आहे. देयकाची अदायगी करताना संबंधित याबाबत खात्री करतात. सदर निविदांच्या तांत्रिक नावाची माहिती cibrc.nic.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

अंमलबजावणीची पद्धत

सदर योजनेतर्गत संत्रा पिकावरील काळी/पांढरी माशी (कोळशी), फायटोफ्थोरा रोग, आंब्यावरील तुडतुडे व भुरी रोग, चिकूवरील बी पोखरणारी अळी, नारळावरील इरिओफाईड माईट्स सुपारीवरील कोळेरोग, काजूवरील टी- मॉस्कोटो, केळीवरील करपा, बटाट्यावरील करपा रोग, मिरचीवरील चुरडामुरडा, कांदा पिकावरील फुलकिडे व करपा, पानमळ्यावरील करपा या कीड/रोगांच्या नियंत्रणासाठी फवारणीचा कार्यक्रम राबविण्यात येईल. त्याचप्रमाणे वरील पिकांव्यतिरिक्त इतर फळपिके, भाजीपाला, फुलपिके, मसाला पिके, औषधी व सुगंधी वनस्पती या पिकांमध्ये अचानक कीड, रोगाचा प्रादुर्भाव आढळून आल्यास त्यावरही संबंधित जिल्ह्याला उपलब्ध करून दिलेल्या अनुदानाच्या अधीन राहून पीक संरक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

महाराष्ट्र कृषि उद्योग विकास महामंडळाची कंपनी महाराष्ट्र इन्सेक्टिसाईड लिमिटेड (MIL) यांनी स्वतः उत्पादित केलेल्या रासायनिक व जैविक कीटकनाशके बुरशीनाशके यांच्या पुरवठ्या संदर्भात डी.बी.टी. धोरण लागू होणार नाही. परंतु त्यांची उत्पादने अनुपलब्ध असल्यास खाजगी कंपन्यांची रासायनिक व जैविक कीटकनाशके/बुरशीनाशके यांची खरेदी करण्याची मुभा शेतकऱ्यांना राहिल. तथापि याकरिता शेतकऱ्यांना डी.बी.टी. द्वारे अनुदान अदा करण्यात यावे.

सदर योजनेतर्गत पुरवठा करावयाच्या कीटकनाशकांची उत्पादनावर छापण्यात आलेली कमाल विक्री किंमत व प्रत्यक्ष विक्री किंमत यापैकी जी कमी असेल ती ५० टक्के अनुदानासाठी ग्राह्य धरण्यात येऊन खरेदी पावती कृषि विभागाकडे सादर केल्यानंतर ५० टक्के अनुदान शेतकऱ्यांच्या खात्यावर डी.बी.टी. द्वारे जमा करण्यात येते. सदर खरेदी पावतीच्या मागे लाभधारकाने पुढीलप्रमाणे नमूद केल्याप्रमाणे विक्रेत्याकडून प्रमाणपत्र घेणे आवश्यक आहे.

“बिलात नमूद केलेल्या जैविक/रासायनिक कीटकनाशकाचे समावेश माझ्या स्वतःच्या विक्री प्रमाणपत्रात आहे.”

स्वाक्षरी व शिक्षा

या संदर्भात कृषि विकास अधिकारी जिल्ह्यातील पीक रचना व पीक परिस्थितीनुसार वापरण्यात येणाऱ्या कीटकनाशकांची यादी कृषि विद्यापीठाच्या सल्ल्यानुसार तयार करतील. सदर यादीमध्ये पुढील बाबी

नमूद असतील.

- १) पिकाचे नाव
- २) कीड-रोगाचे नाव
- ३) वापरावयाचे कीटकनाशके
- ४) कीटकनाशक वापरण्याचे प्रमाण

लाभार्थ्याने अधिकृत विक्रेत्याकडून (दुकाने व आस्थापना अधिनियमाखालील वैध परवाना धारक) कृषि निविदा बंधनकारक आहे.

थेट लाभ हस्तांतरण करण्याकरिता शासनाने विहित केलेल्या गुणवत्ता, दर्जा व तांत्रिक निकषांपेक्षा विनिर्देशनापेक्षा कमी नसलेल्या गुणवत्तेच्या, दर्जाच्या व तांत्रिक निकषांचा, योजनेतर्गत मंजूर जैविक / रासायनिक कीटकनाशके/बुरशीनाशके उत्पादक कंपनीच्या कोणत्याही अधिकृत विक्रेत्याकडून विकत घेण्याची मुभा लाभधारकास राहिल.

लाभार्थी शेतकऱ्यांनी कीटकनाशकांची/बुरशीनाशकांची खरेदी अधिकृत विक्रेत्याकडून कॅशलेस पद्धतीने करावी. त्याकरिता त्याने त्याच्या आधार क्रमांकाशी निगडित स्वतःच्या बँक खात्यामधून विक्रेत्याला देय किंमतीचे प्रदान करावे. म्हणजेच एनईएफटी, आरटीजीएस इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर किंवा धनाकर्ष (डिमांड ड्राफ्ट), धनादेश (चेक) द्वारे किंमतीचे प्रदान होणे आवश्यक आहे व त्याचा पुरावा अनुदान मागणीचा दावा करताना सादर करणे आवश्यक राहिल.

लाभार्थी शेतकऱ्यांनी कीटकनाशकांची/बुरशीनाशकांची खरेदी केल्यानंतर देयकाची प्रत विक्रेत्याकडून दोन प्रतीत घ्यावी. त्यापैकी एका देयकाची स्वयंसाक्षात्कृत प्रत कृषि विभागाच्या संबंधित अधिकाऱ्याकडे/कार्यालयाकडे सादर करावी. त्यांची ओळख संगणकावर बायोमॅट्रिक पद्धतीने नोंदविण्यात यावी. वरील ३ मध्ये नमूद केलेल्या पुराव्याव्यतिरिक्त देयकासह अन्य कोणतेही कागदपत्र सादर करण्याची सूचना लाभधारकास दिली गेली असल्यास त्याची प्रत सादर करणे आवश्यक राहिल.

शासन सूचनेनुसार काही देयकांची संबंधित विभागाकडे पडताळणी/तपासणी करून घेण्यात येईल. जेणेकरून खोटे देयकाच्या आधारे अनुदानाची रक्कम मिळण्यावर नियंत्रण राखणे शक्य होईल.

वरीलप्रमाणे कार्यवाही झाल्यावर अनुदानाची संपूर्ण रक्कम लाभार्थ्याच्या बँक खात्यावर थेट लाभ हस्तांतरण (डी.बी.टी.) द्वारे १५ दिवसांच्या आत जमा करणे, सेवा हमी कायद्यान्वये बंधनकारक राहिल.

लाभार्थी स्वतः विक्रेत्याकडून कीटकनाशकांची/बुरशीनाशकांची खरेदी करणार असल्याने कीटकनाशकाच्या गुणवत्तेसंदर्भात कृषि विभागाची कोणतीही जबाबदारी असणार नाही.

कीटकनाशकाची खरेदी करणे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल शेतकऱ्यांना सोईस्कर व्हावे, याकरिता कृषि विकास अधिकारी यांना जिल्ह्याच्या पत आराखड्यामध्ये योग्य उद्दिष्ट व आर्थिक तरतुदीचा समावेश करावा.

योजनेचे मापदंड

सदर योजनेतर्गत पुरवठा करावयाच्या कीटकनाशकांची उत्पादनावर छापण्यात आलेली कमाल विक्री किंमत व प्रत्यक्ष विक्री यापैकी जी कमी असेल ती ५० टक्के अनुदानासाठी ग्राह्य धरण्यात येईल.

- **मार्गदर्शक सूचना** : या योजनेची मार्गदर्शक सूचना कृषि विभागाच्या www.krishi.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

राष्ट्रीय कृषिविकास योजनेअंतर्गत ताजी फळे व भाजीपाला यांच्या निर्यातीसाठी हॉर्टिनेट ट्रेसेबिलीटी प्रणालीचे बळकटीकरण

महाराष्ट्र राज्य हे फलोत्पादनामध्ये अग्रेसर असून राज्यात मोठ्या प्रमाणात विविध योजनांच्या अर्थसहाय्यद्वारे फळे व भाजीपाला पिकांची लागवड करण्यात आलेली आहे. विशेषतः **द्राक्ष, डाळिंब, आंबा, संत्री** या फळपिकांची व विविध भाजीपाला पिकांची व्यावसायिक दृष्टीने लागवड करून नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून निर्यातक्षम दर्जाचे उत्पादन करण्यात येत आहे.

वरील वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन राज्यातील जास्तीत जास्त फळे व भाजीपाला पिकांचे निर्यातक्षम दर्जाचे उत्पादन करून युरोपियन व इतर देशांना निर्यात केली जाते. युरोपियन देशांनी कीडनाशक उर्वरत अंशमुक्ती हमी अट घातल्याने सन २००४-०५ पासून राज्यात 'अपेडा'च्या मार्गदर्शनाखाली 'ग्रेपनेट' ऑनलाइन कार्यप्रणालीद्वारे निर्यातक्षम द्राक्षबागांची ऑनलाइन नोंदणी करण्याची कार्यवाही करण्यात येते.

राज्यातून फळे व भाजीपाला निर्यातीला चालना देण्यासाठी सन २०२०-२१ या वर्षाकरिता सर्व **जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी** यांना **नोंदणी अधिकारी** म्हणून प्राधिकृत करण्यात येत आहे.

राज्यातून द्राक्षाचे निर्यात वाढून त्याचा फायदा द्राक्ष बागायतदारांना होत आहे. ग्रेपनेटच्या यशस्वी अंमलबजावणी लक्षात घेऊन आंब्याकरिता **मॅगोनेट**, डाळिंबाकरिता **अनारनेट**, भाजीपाला पिकाकरिता **व्हेजनेट**, मोसंबी, लिंबूकरिता **सिट्रनेट** या पिकांचे ऑनलाइन नोंदणीकरिता अपेडाच्या साइटवर सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहे. सदरच्या सुविधाचा वापर करून जास्तीत जास्त फळे व भाजीपाला पिकांची नोंदणीकरिता ३४ जिल्ह्यांसाठी ऑनलाइन निर्यातक्षम बागांची नोंदणीची सुविधा अपेडाच्या वेबसाइटवर उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

जागतिक बाजारपेठेतील ग्राहकांबरोबर स्थानिक बाजार पेटेतील ग्राहकांमध्ये आरोग्याच्या सुरक्षिततेबाबत विशेषतः कीडनाशक उर्वरत अंश बाबत जागरूकता निर्माण झालेली आहे. कीटकनाशकांच्या अतिवापरामुळे आरोग्याच्या सुरक्षिततेबाबत '**सुरक्षित अन्न पिकवा**' (Grow Safe Food) ची अंमलबजावणी करण्याबाबत केंद्रशासनाने सूचित केलेले आहे. तसेच स्थानिक बाजारपेठेतील ग्राहकांना कीटकनाशक उर्वरित अंशाची हमी देण्याकरिता '**भारतीय अन्न सुरक्षा मानक**' प्राधिकरणाने अधिकाम उर्वरित अंश मर्यादा **MRL** निर्धारित केलेल्या आहेत.

जागतिक व स्थानिक बाजारपेठेतील ग्राहकांना द्राक्ष, आंबा, डाळिंब, संत्रा, मोसंबी, लिंबू व भाजीपाला या पिकांचे निर्यातक्षम दर्जाचे कीटकनाशकमुक्त उत्पादन करण्याकरिता राज्यातील जिल्हानिहाय सदर पिकाखाली क्षेत्र लक्षात घेऊन सन **२०२०-२१** मध्ये राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत निर्यातक्षम फळे व भाजीपाला बागांचे ट्रेसिबिलीटी नेटद्वारे नोंदणी करावयाचे जिल्हानिहाय लक्षांक निर्धारित करण्यात आलेले आहे.

निर्यातक्षम फळे व भाजीपाला बागांचे नोंदणी करण्याकरिता प्रत्येक जिल्ह्यातील पिकाखालील क्षेत्रानुसार नेमून दिलेल्या लक्ष्यांप्रमाणे कार्यवाही करण्याकरिता माहे **जुलै व ऑगस्ट २०२०** या महिन्यामध्ये गावपातळीवर खास मोहीम राबवून बागांची ऑनलाइन नोंदणी करण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत २०२०-२१ मध्ये नोंदणी केलेल्या शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याकरिता जिल्हानिहाय आर्थिक तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार सप्टेंबर २०२० पासून प्रशिक्षण आयोजित करावयाचे आहेत. त्यामध्ये कीड व रोगाचे नियंत्रणासाठी लेबलक्लेम औषधाचा वापराबाबत त्याचे रेकॉर्ड ठेवणे कीड रोगमुक्त क्षेत्र इत्यादी बाबत मार्गदर्शन करावयाचे आहे.

सन २०२०-२१ द्राक्ष, आंबा, डाळिंब, भाजीपाला, संत्रा, मोसंबी, लिंबू या पिकांचे **ट्रेसिबिलीटी नेटद्वारे** निर्यातक्षम बागांची नोंदणी व प्रशिक्षण करण्याच्या कामाकरिता जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांच्या कार्यालयातील कृषि उपसंचालक यांना '**समन्वयक अधिकारी**' म्हणून घोषित करण्यात येत आहे. निर्यातक्षम बागांचे नोंदणी करण्याकरिता बागाची तपासणी करण्याकरिता प्रत्येक जिल्ह्यातील सर्व कृषि सहाय्यक, कृषि पर्यवेक्षक व कृषि अधिकारी यांनी तपासणी अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात येत आहे. सदर कामाकरिता व्यापक प्रसिद्धी देऊन आपणांस नेमून दिलेल्या लक्षांप्रमाणे फळे व भाजीपाला नोंदणी व प्रशिक्षण वेळेत पूर्ण करण्याची कार्यवाही करावी. निर्यातक्षम बागांची नोंदणी करावयाचा कालावधी निर्धारित करण्यात आला आहे. त्याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	ट्रेसिबिलीटी नेट	ऑनलाइन नोंदणीचा कालावधी
१	ग्रेपनेट	नोव्हेंबर २०२० ते जानेवारी २०२१
२	मॅगोनेट	डिसेंबर २०२० ते मार्च २०२१
३	अनारनेट	वर्षभर सुरू आहे
४	व्हेजनेट	वर्षभर सुरू आहे
५	सिट्रसनेट	वर्षभर सुरू आहे
६	बिलवाईननेट	वर्षभर सुरू आहे

फलोत्पादन पिकावरील कीड आणि रोग सर्वेक्षण, सल्ला व व्यवस्थापन प्रकल्प (हॉर्टसॅप)

योजनेचा उद्देश

- १) आंबा, डाळिंब, केळी, संत्रा, मोसंबी व चिकू या पिकांचे सर्वेक्षण करून कीड-रोगांच्या प्रादुर्भावाबाबत शेतकऱ्यांना वेळीच उपाययोजना सुचविणे.
- २) कीड-रोगांच्या आकस्मिक प्रादुर्भावामुळे शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान टाळणे.
- ३) कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव वेळीच लक्षात आल्याने पुढील संभाव्य नुकसान टाळून उत्पादनात वाढ करणे.
- ४) कीड-रोगांबाबत शेतकऱ्यांना प्रशिक्षित करून कीड व रोगांचे वेळीच व्यवस्थापन करणे.
- ५) कीड-रोग प्रादुर्भावग्रस्त क्षेत्रासाठी आपत्कालीन परिस्थितीत पीक संरक्षण औषधीचा पुरवठा करणे.
- ६) वारंवार येणाऱ्या कीड-रोगांबाबत सांख्यिकी माहिती संकलित करणे व कायमस्वरूपाच्या व्यवस्थापनाबाबत कृषि विद्यापीठांच्या सहाय्याने शिफारशी निश्चित करणे.
- ७) राष्ट्रीय एकात्मिक कीड व्यवस्थापन केंद्र (भारतीय कृषि संशोधन परिषद) नवी दिल्ली, राष्ट्रीय डाळिंब संशोधन केंद्र, सोलापूर, राष्ट्रीय लिंबुवर्गीय संशोधन केंद्र, नागपूर, केळी संशोधन केंद्र, जळगाव, चिकू संशोधन केंद्र, पालघर, फळ संशोधन केंद्र, वेंगुर्ला जि. सिंधुदुर्ग इ. संस्था, राज्यातील चारही कृषि विद्यापीठे व राज्याचा कृषि विभाग यांच्या मदतीने आंबा, डाळिंब, केळी, संत्रा, मोसंबी व चिकू या पिकांवरील कीड-रोगांचे सर्वेक्षण करून शेतकऱ्यांना वेळीच उपाययोजना सुचविणे, कीड-रोग व्यवस्थापनाबाबतच्या शिफारशी तयार करणे आणि त्यानुषंगाने कृषि खात्यातील कर्मचारी व शेतकरी यांना प्रशिक्षण देणे.

योजनेचे कार्यक्षेत्र

पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, नाशिक, धुळे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, सातारा, सांगली, औरंगाबाद, जालना, बीड, लातूर, नंदूरबार, हिंगोली, नांदेड, बुलडाणा, अकोला, अमरावती, नागपूर, वर्धा या २४ जिल्ह्यात ही योजना कार्यान्वित आहे.

अंमलबजावणी पद्धत

आंबा, डाळिंब, केळी, संत्रा, मोसंबी व चिकू या पिकांसाठी राज्याच्या २४ जिल्ह्यातील कृषि विभागाच्या एकूण १३८ तालुक्यात सुमारे २६३ कृषि पर्यवेक्षक (पेस्ट स्काउट) सोमवार, मंगळवार, गुरुवार, शुक्रवार या दिवशी कीड-रोगांच्या विविध अवस्थांची सापळे व अन्य साधनांच्या मदतीने क्षेत्रीय भेटी देऊन निरीक्षणे नोंदवतील. ही नोंदवलेली निरीक्षणे दर बुधवारी व शनिवारी १३८ कृषि अधिकारी (पेस्ट मॉनिटर) यांच्याकडे तालुकास्तरावर ऑनलाइन वेबसाइटवर भरण्याकरिता सादर करतील व कृषि अधिकारी त्याच दिवशी सदरची नोंद करतील. वेबसाइटवरील या निरीक्षणांचे विश्लेषण राष्ट्रीय एकात्मिक कीड व्यवस्थापन केंद्र, भारतीय कृषि संशोधन परिषद, नवी दिल्ली यांच्या मार्गदर्शनाखाली करून राज्यातील

संबंधित कृषि विद्यापीठांचे शास्त्रज्ञ वेबसाइटवर ऑनलाइन तालुकानिहाय उपाययोजना सुचवतील. या उपाययोजनांच्या आधारे शेतकऱ्यांना दूरदर्शन, आकाशवाणी, एसएमएस, वृत्तपत्रे इत्यादी प्रसिद्धी माध्यमांद्वारे मार्गदर्शन केले जाईल. या मार्गदर्शनानुसार शेतकऱ्यांना वेळीच वेळी उपाययोजना करून कीड-रोग नियंत्रण करता येईल.

आंबा, डाळिंब, केळी, संत्रा, मोसंबी व चिकू या पिकांकरिता कमीत कमी ५०० व जास्तीत जास्त २००० हेक्टरसाठी १ कृषि पर्यवेक्षक (कीड सर्वेक्षक) याप्रमाणे फळपिकांचे सर्वेक्षण करण्यात यावे. नेमून दिलेल्या क्षेत्रापैकी काही गावे रॅन्डम पद्धतीने सर्वेक्षणाकरिता निश्चित करून कृषि अधिकाऱ्यांमार्फत गावातील प्लॉट रॅन्डम पद्धतीने सर्वेक्षण करावयाचे आहे. याबाबत सविस्तर माहिती प्रशिक्षणामध्ये संबंधितांना देण्यात येईल. एकूण संख्येच्या अधीन राहून विभागीय कृषि सहसंचालकांनी फळपिकाखालील क्षेत्रानुसार कृषि पर्यवेक्षक यांचे कार्यक्षेत्र ठरवावे. आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये मागणीप्रमाणे कीटकनाशकाचा पुरवठा विभागस्तरावरून संबंधित जिल्हा, तालुका व गावपातळीवर करण्यात येतो.

पीकनिहाय सर्वेक्षण करावयाचे कीड/रोग

- खालीप्रमाणे कीड व रोगांचे सर्वेक्षण व सनियंत्रण करण्यात येत आहे.
- **आंबा** : तुडतुडे, भुरी, फुलकिडे, फळमाशी (सापळ्यासहित), करपा
- **डाळिंब** : तेलकट डाग, मर, फळे पोखरणारी अळी, फुलकिडे, शुट होल बोअर
- **केळी** : सिगाटोका (करपा), फुलकिडे
- **संत्रा व मोसंबी** : काळी/पांढरी माशी, सायला, लिफ माईनार, फायटोथोरा
- **चिकू** : बी पोखरणारी अळी, फळे पोखरणारी अळी, फळगळ

योजना अंमलबजावणीचे वेळापत्रक/सर्वेक्षणासाठी पीकनिहाय कालावधी

अ.क्र.	पीक	सर्वेक्षणाचा कालावधी
१	आंबा	१ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च
२	डाळिंब	१५ जुलै ते ३१ मार्च
३	केळी	१५ जुलै ते ३१ मार्च
४	संत्रा	५ जुलै ते ३१ मार्च
५	मोसंबी	१५ जुलै ते ३१ मार्च
६	चिकू	१५ जुलै ते ३१ मार्च

- **मार्गदर्शक सूचना** : या योजनेची मार्गदर्शक सूचना कृषि विभागाच्या www.krishi.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

प्रधानमंत्री फसल बीमा योजनेअंतर्गत पुनर्रचित हवामानावर आधारीत फळपिक विमा योजना

कृषि क्षेत्राच्या उत्पादन वाढीच्या दरामध्ये फळ पिकांचा प्रमुख सहभाग आहे. फळपिकांचे बाजारमूल्य अधिक असल्याने शेतकऱ्यांना चांगले उत्पन्न मिळते. मात्र फळपिकाचे अपेक्षित उत्पन्न न आल्यास येणारा तोटाही मोठा असतो. ही बाब विचारात घेऊन शेतकऱ्यांच्या फळ पिकांना हवामान धोक्यांपासून विमा संरक्षण दिल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने मदत होईल. त्यासाठी राज्यात प्राधान्याने सदरची योजना राबविण्यात येत आहे. विविध हवामान धोक्यांमुळे फळपिकाच्या उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होऊन मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनामध्ये घट येते. पर्यायाने शेतकऱ्यांना अपेक्षित उत्पादन न मिळाल्याने आर्थिक संकटाला तोंड द्यावे लागते. या सर्व बाबींचा विचार करून शेतकऱ्यांना फळपिक नुकसान भरपाई मिळण्यासाठी एक उपाय म्हणून पुनर्रचित हवामान आधारीत पीक विमा योजना राबविणे शासनाच्या विचाराधीन होते. पुनर्रचित हवामान आधारीत फळपिक विमा योजना मृग बहारामध्ये संत्रा, मोसंबी, डाळिंब, चिकू, पेरू व लिंबू या ६ फळ पिकांसाठी १८ जिल्ह्यामध्ये तसेच आंबिया बहारामध्ये संत्रा, मोसंबी, काजू, डाळिंब, आंबा, केळी, द्राक्ष व प्रायोगिक तत्वावर स्ट्रॉबेरी या ८ फळपिकांसाठी २३ जिल्ह्यामध्ये महसूल मंडळ हा घटक धरून राबविण्याचे प्रस्तावित आहे.

प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेअंतर्गत पुनर्रचित हवामानावर आधारीत फळपिक विमा योजना सन २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३ या तीन वर्षासाठी मृग बहारामध्ये संत्रा, मोसंबी, डाळिंब, चिकू, पेरू व लिंबू या ६ फळपिकांसाठी व आंबिया बहारामध्ये संत्रा, मोसंबी, काजू, डाळिंब, आंबा, केळी, द्राक्ष व प्रायोगिक तत्वावर स्ट्रॉबेरी या ८ फळपिकांकरिता लागू करण्यास या शासन निर्णयाद्वारे मान्यता देण्यात येत आहे. फळपिक निहाय प्रमाणके यांची सांगड घालून शेतकऱ्यांना संबंधित विमा कंपनीमार्फत नुकसान भरपाई अदा करतील. नुकसान भरपाईचे कोणतेही दायित्व शासनावर राहणार नाही.

१. योजनेची उद्दिष्टे

- १) नैसर्गिक आपत्ती व हवामानातील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे फळ पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देणे.
- २) पिकांच्या नुकसानीच्या अत्यंत कठीण परिस्थितीतही शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखणे.
- ३) शेतकऱ्यांना नावीन्यपूर्ण व सुधारीत मशागतीचे तंत्रज्ञान व सामुग्री वापरण्यास प्रोत्साहन देणे.
- ४) कृषि क्षेत्रासाठीच्या पत पुरवठ्यात सातत्य राखणे, जेणेकरून उत्पादनातील जोखमींपासून शेतकऱ्यांच्या संरक्षणाबरोबरच अन्नसुरक्षा, पिकांचे विविधीकरण आणि कृषिक्षेत्राचा गतिमान विकास व स्पर्धात्मकतेत वाढ हे हेतू साध्य करणे.

२. योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- १) सदरची योजना ही या आदेशान्वये अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रातील अधिसूचित फळपिकांसाठी असेल.

- २) सन २०२०-२१ पासून पुनर्रचित हवामान आधारीत फळपिक विमा योजना कर्जदार तसेच बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना अधिसूचित क्षेत्रातील अधिसूचित पिकांसाठी ऐच्छिक आहे.
- ३) अधिसूचित क्षेत्रातील अधिसूचित फळ पिकांसाठी खातेदारांचे व्यतिरिक्त कुळाने अगर भाडेपट्टीने शेती करणारे शेतकरी या योजनेत भाग घेण्यास पात्र आहेत.
- ४) या योजनेअंतर्गत वास्तवदर्शी दराने विमा हप्ता आकारण्यात येणार असून शेतकऱ्यांवरील विमा हप्त्याचा भार कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी भरावयाचा विमा हप्ता ५ टक्के असा मर्यादित ठेवण्यात आला आहे.
- ५) जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ घेता यावा यासाठी जमीन भूधारणेच्या मर्यादेत एका शेतकऱ्यास अधिसूचित फळपिकासाठी ४ हे. क्षेत्र मर्यादेपर्यंत विमा नोंदणी करण्याची मुभा आहे.
- ६) अधिसूचित फळपिकांपैकी एका फळपिकासाठी एका वर्षात एकाच क्षेत्रावर मृग अथवा आंबिया बहारापैकी कोणत्याही एकाच हंगामाकरिता विमा संरक्षणासाठी अर्ज करता येईल. (उदा. संत्रा, मोसंबी, डाळिंब)
- ७) केवळ उत्पादनक्षम फळबागांनाच विमा संरक्षणाचे कवच लागू राहणार आहे. यापेक्षा कमी वयाच्या फळबागा लागवडीस विमा संरक्षणाची नोंद झाल्याचे पडताळणीत निर्दर्शनास आल्यास विमा संरक्षण संपुष्टात येईल. त्यासाठी अधिसूचित फळपिकांचे उत्पादनक्षम वय खालील प्रमाणे.

अ.क्र.	अधिसूचित फळ पीक	उत्पादनक्षम वय*
१	पेरू	३
२	चिकू	५
३	संत्रा	३
४	मोसंबी	३
५	डाळिंब	२
६	लिंबू	४
७	द्राक्ष	२
८	आंबा	५
९	काजू	५

३. योजनेत समाविष्ट फळपिके - जोखमीच्या बाबी.

अधिसूचित फळपिके, विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके), विमा संरक्षण कालावधी, विमा संरक्षित रक्कम, प्रमाणके (ट्रिगर) व नुकसान भरपाई रक्कम सहपत्र- २ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे राहिल.

मृग व आंबिया बहार सन २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३ या तीन वर्षासाठी अधिसूचित फळपिके, समाविष्ट हवामान धोके व विमा

संरक्षण कालावधी खालीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आला असून सदरचे निर्धारित केलेले हवामान धोके (Trigger) लागू झाल्यास विमाधारक शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई देय होईल.

मृग बहार फळपिकनिहाय हवामान धोके व विमा संरक्षण कालावधी.

अ.क्र.	फळपिके	समाविष्ट धोके	विमा संरक्षण कालावधी	विमा संरक्षित रक्कम
१	संत्रा	१) कमी पाऊस २) पावसाचा खंड	१५ जून ते १५ जुलै १६ जुलै ते १५ ऑगस्ट	८०,०००
२	मोसंबी	१) कमी पाऊस २) पावसाचा खंड	०१ जुलै ते ३१ जुलै ०१ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट	८०,०००
३	पेरू	जास्त पाऊस	१५ जून ते ३१ ऑगस्ट	६०,०००
४	चिकू	जादा आर्द्रता व जास्त पाऊस	०१ जुलै ते ३० सप्टेंबर	६०,०००
५	डालिंब	जास्त पाऊस व आर्द्रता	१५ जुलै ते १५ डिसेंबर	१,३०,०००
६	लिंबू	१) कमी पाऊस २) पावसाचा खंड	१५ जून ते १५ जुलै १६ जुलै ते १५ ऑगस्ट	७०,०००

आंबिया बहारमध्ये फळपिकनिहाय हवामान धोके व विमा संरक्षण कालावधी

अ.क्र.	फळपिके	समाविष्ट धोके	विमा संरक्षण कालावधी	विमा संरक्षित रक्कम
१	संत्रा	१) अवेळी पाऊस २) कमी तापमान ३) जास्त तापमान ४) जास्त तापमान	०१ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर १६ जानेवारी ते २८ फेब्रुवारी ०१ मार्च ते ३१ मार्च ०१ एप्रिल ते ३१ मे	८०,०००
		५) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	२६,६६७
२	मोसंबी	१) अवेळी पाऊस २) जास्त तापमान ३) जास्त पाऊस	०१ नोव्हेंबर ते ३१ डिसेंबर ०१ मार्च ते ३१ मार्च १५ ऑगस्ट ते १५ सप्टेंबर	८०,०००
		४) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	२६,६६७
३	डालिंब	१) जादा तापमान २) जास्त पाऊस व आर्द्रता	०१ जानेवारी ते १५ मार्च ०१ जुलै ते ३१ जुलै	१,३०,०००
		३) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	४३,३३३
४	काजू	१) अवेळी पाऊस २) कमी तापमान	०१ डिसेंबर ते ३१ मार्च ०१ डिसेंबर ते २८ फेब्रुवारी	१,००,०००
		३) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	३३,३३३
५	केळी	१) कमी तापमान २) वेगाचा वारा ३) जादा तापमान	०१ नोव्हेंबर ते २८ फेब्रुवारी ०१ फेब्रुवारी ते ३० जून ०१ मार्च ते ३१ मे	१,४०,०००
		४) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	४६,६६७
६	द्राक्ष	१) अवेळी पाऊस २) दैनंदिन कमी तापमान	१६ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च ०१ डिसेंबर ते २८ फेब्रुवारी	३,२०,०००

		३) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	१,०६,६६७
७	आंबा (कोकण)	१) अवेळी पाऊस २) कमी तापमान ३) जास्त तापमान	०१ डिसेंबर ते १५ मे ०१ जानेवारी ते १५ मार्च ०१ मार्च ते १५ मे	१,४०,०००
		४) गारपीट	०१ फेब्रुवारी ते ३१ मे	४६,६६७
	आंबा (इतर जिल्हे)	१) अवेळी पाऊस २) कमी तापमान ३) जास्त तापमान	०१ जानेवारी ते ३१ मे ०१ जानेवारी ते २८ फेब्रुवारी ०१ मार्च ते ३१ मार्च	१,४०,०००
		४) गारपीट	०१ फेब्रुवारी २०२१ ते ३१ मे, २०२१	४६,६६७
८	स्ट्रॉबेरी	१) अवेळी पाऊस व सापेक्ष आर्द्रता २) अवेळी पाऊस, सापेक्ष आर्द्रता व जास्त तापमान ३) कमी तापमान	१५ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर ०१ फेब्रुवारी ते ३० एप्रिल ०१ डिसेंबर ते ३१ मार्च	२,००,०००
		४) गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	६६,६६७

४. विमा हप्ता दर व विमा हप्ता अनुदान

या योजनेतर्गत विमा हप्ता दर हा वास्तवदर्शी दराने आकारला जाणार आहे. तथापि शेतकऱ्यांनी फळपीकनिहाय प्रति हेक्टर विमा संरक्षित रकमेच्या ५ टक्के किंवा वास्तवदर्शी दर यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती रक्कम विमा हप्ता म्हणून शेतकऱ्यांना भरावी लागेल.

या योजनेतर्गत निश्चित करण्यात आलेला पीक निहाय प्रति हेक्टर विमा हप्ता दर व शेतकऱ्यांनी प्रत्यक्षात भरावयाचा विमा हप्ता यामधील फरक हा सर्वसाधारण विमा हप्ता अनुदान (Rate of normal premium subsidy) समजण्यात येईल. केंद्र शासनाच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचना दि. २८ फेब्रुवारी २०२० नुसार विमा हप्ता अनुदानाच्या केंद्र हिस्स्याला मर्यादा लागू राहतील. विमा कंपनींना देण्यात येणाऱ्या राज्य शासनाच्या विमा हप्ता अनुदानाची रक्कम भारतीय कृषि विमा कंपनीमार्फत (AIC) केंद्र शासनाने सदर योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनान्वये विहित केलेल्या पद्धतीनुसार विविध टप्प्यात अदा करण्यात येईल. तसेच सदर अनुदान रकमेची अदायगी पब्लिक फायनान्स मॅनेजमेंट सिस्टीम (पीएफएमएस) अथवा पीएफएमएस संलग्न प्रणालीमार्फतच तसेच राष्ट्रीय पीक विमा पोर्टल वरून प्राप्त माहितीनुसार करण्यात येईल.

५. विमा संरक्षित रक्कम व शेतकऱ्यांनी भरावयाचा पीक विमा हप्ता

पुनर्रचित हवामान आधारित फळपीक विमा योजनेतर्गत राज्यात सन २०२०-२१ साठीचे पीकनिहाय कर्ज दर हे विमा संरक्षित रक्कम म्हणून ग्राह्य धरण्याचे निश्चित करण्यात आले असून पुढील दोन वर्षे कालावधीसाठी पीक विमा संरक्षित रक्कम कायम ठेवण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे.

जिल्हा समूह (क्लस्टर) क्र १, ३, ४, ५ मधील जिल्हानिहाय, पीकनिहाय विमा संरक्षित रक्कम, विमा हप्ता दर, विमा हप्ता अनुदान इ. बाबतचा तपशील दिला आहे. योजनेमध्ये आंबिया हंगामात सहभागी

झालेल्या शेतकऱ्यांसाठी गारपीट या हवामान धोक्यासाठीचा सहभाग ऐच्छिक राहील व याकरिता अतिरिक्त विमा हप्ता देय आहे.

६. विमा क्षेत्र घटक

राज्यात अधिसूचित फळपिकांखाली एकूण २० हेक्टर व त्यापेक्षा जास्त क्षेत्र असणाऱ्या महसूल मंडळात योजना राबविण्यात येत आहे. संबंधित जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकाऱ्यांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार शासन निर्णयामध्ये अशी महसूल मंडळे समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

७. योजना कार्यान्वित करणारी यंत्रणा

राज्यात मृग व आंबिया बहार सन २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३ या तीन वर्षांमध्ये सदरची योजना खाली नमूद केलेल्या विमा कंपनीकडून संबंधित जिल्हा समूहामध्ये राबविण्यात येईल.

जिल्हा समूह क्र.	जिल्हे	विमा कंपनीचे नाव व पत्ता
१	अहमदनगर, अमरावती, सिंधुदुर्ग, नाशिक, वाशिम, यवतमाळ	एचडीएफसी एगो जनरल इन्शुरन्स कं. लि. पहिला मजला, एचडीएफसी हाउस, १६५-१६६ बॅकबे रिवलॅमेशन, एच.टी. पारेख मार्ग, चर्चगेट, मुंबई-४०००२० ग्राहक सेवा क्र. : ०२२ - ६२३४ ६२३४ दूरध्वनी क्र. ०२२ - ६६३८ ३६०० ई-मेल : shailesh.thakur@hdfcergo.com shekhar.kapale@hdfcergo.com
२	सातारा, परभणी, जालना, लातूर, कोल्हापूर	बजाज अलायन्स जनरल इन्शुरन्स कं. लि. बजाज अलायन्स हाउस, एअरपोर्ट रोड, येरवडा, पुणे - ४११००६ टोल फ्री क्र. : १८०० २०९ ५८५८ दूरध्वनी क्र. ०२० - ६६०२ ६६६६ ई-मेल: pramod.patil01@bajajallianz.co.in anupam.shrey@bajajallianz.co.in
३	रायगड, बुलडाणा, जळगाव, नांदेड, पुणे, उस्मानाबाद	भारतीय कृषि विमा कंपनी लिमिटेड, मुंबई क्षेत्रीय कार्यालय, स्टॉक एक्चेंज टॉवर्स, २० वा मजला, दलाल स्ट्रीट, फोर्ट मुंबई - ४०००२३ टोल फ्री क्र. : १८००११६५१५ दूरध्वनी क्र. ०२२ - ६१७१०९१२ ई-मेल - mhwbcis@aicoindia.com
४	धुळे, पालघर, सोलापूर, रत्नागिरी, नागपूर, नंदुरबार	

राज्यातील जिल्हा समूह क्रमांक २ मध्ये समाविष्ट जिल्हे (बीड, औरंगाबाद, अकोला, सांगली, वर्धा, ठाणे व हिंगोली) अशा एकूण ७ जिल्ह्यांसाठी योजना राबविणेबाबत निविदा प्राप्त न झाल्याने या जिल्ह्यांसाठी योजना राबविणेबाबत स्वतंत्रपणे कार्यवाही करण्यात येत आहे.

८. योजनेचे वेळापत्रक

कर्जदार व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांसाठी विमा प्रस्ताव सादर करण्याची अंतिम मुदत समान असेल. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार कर्जदार/बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांनी बँकेकडे विमा प्रस्ताव सादर करणे आणि बँकांनी कर्जदार/बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांचे प्रस्ताव संबंधित विमा कंपनीकडे सादर करणे याबाबतची अंतिम मुदत खालील प्रमाणे निश्चित केलेली आहे.

अ.क्र.	तपशील	मृग बहार	आंबिया बहार
१	शेतकऱ्यांनी (कर्जदार व बिगर कर्जदार) योजनेतील सहभागाचा अर्ज सादर करणे/विमा हप्त्याची रक्कम कर्जदार किंवा बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यामधून प्राथमिक सहकारी संस्था/बँक/आपले सरकार सेवा केंद्र/विमा प्रतिनिधी यांनी कपात करणे/शेतकऱ्यांनी ऑनलाइन अर्ज करण्याचा अंतिम दिनांक.	मोसंबी	३० जून
			द्राक्ष
			मोसंबी
			केळी
		संत्रा	२० जून *
			(मृग २०२०)
		पेरू	१४ जून (मृग)
		लिंबू	२०२१ व २२)
		चिक्कू	३० जून
		डाळिंब	१४ जुलै
			स्ट्रॉबेरी

२	शेतकऱ्यांची (कर्जदार व बिगर कर्जदार) विमा हप्त्याची रक्कम इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने संबंधित विमा कंपनीस हस्तांतरित करणे व एकत्रित विमा घोषणापत्रे (डिक्लरेशन) आणि विमा प्रस्ताव व्यापारी बँक/ग्रामीण बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शाखेकडून संबंधित विमा कंपनीस सादर करण्याचा व पीक विमा योजनेच्या संकेतस्थळावर (पीएमएफबीवाय पोर्टलवर) योजनेत सहभागी झालेल्या प्रत्येक शेतकऱ्याची माहिती नोंदविण्याचा अंतिम दिनांक.	योजनेतील शेतकरी सहभागाच्या अंतिम दिनांकानंतर १५ दिवसांच्या आत द्राक्ष	३१ ऑक्टोबर
३	विमा कंपनीच्या प्रतिनिधीमार्फत विमा योजनेत सहभागी करून घेतलेल्या बिगर कर्जदार शेतकऱ्याची विमा घोषणापत्रे (डिक्लरेशन), विमा हप्त्याची रक्कम इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने विमा कंपनीस हस्तांतरित करणे व शेतकरी सहभागाची माहिती पीक विमा योजनेच्या संकेतस्थळावर (पीएमएफबीवायपोर्टलवर) नोंदविण्याचा अंतिम दिनांक.	शेतकरी सहभागाचा अर्ज व विमा हप्त्याची रक्कम प्राप्त झाल्यापासून दोन दिवसांचे आत मोसंबी	१३ नोव्हेंबर
४	विमा कंपन्यांनी पीक विमा योजनेच्या संकेत स्थळावरील (पीएमएफबीवाय पोर्टलवरील) शेतकरी सहभागाची माहिती स्वीकृत/अस्वीकृत करण्याचा अंतिम दिनांक	अ. कर्जदार शेतकऱ्यांसाठी पीक विमा योजनेच्या संकेत स्थळावरील नोंदणीच्या अंतिम दिनांकानंतर १५ दिवसाचे आत. ब. बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांसाठी पीक विमा योजनेच्या संकेत स्थळावरील नोंदणीच्या अंतिम दिनांका नंतर ३० दिवसाचे आत. केळी	
५	आपले सरकार सेवा केंद्र/बँक/विमा प्रतिनिधीने विमा प्रस्तावातील त्रुटी दूर करणे.	विमा कंपनीने सूचना दिल्यापासून ७ दिवसांचे आत. संत्रा	१२ डिसेंबर
६	विमा कंपनीने सुधारीत प्रस्ताव स्वीकृत करणे	केंद्र/बँक/विमा प्रतिनिधीने विमा प्रस्तावातील त्रुटी दूर केल्यापासून ७ दिवसांचे आत. काजू	
७	बँक/विमा कंपनीने विमा प्रस्तावाची पोहोच फोलिओसह विमाधारक शेतकऱ्याला देणे	विमा कंपनीने पोर्टलवरील माहिती स्वीकृत केल्यापासून ७ दिवसांचे आत. आंबा (कोकण)	
८	विमा कंपन्यांनी पीक विमा योजनेच्या संकेत स्थळावरील (पीएमएफबीवाय पोर्टलवरील) शेतकरी सहभागाची माहिती मंजूर करण्याचा अंतिम दिनांक	योजनेतील शेतकरी सहभागाच्या (विमा हप्ता भरून घेतल्यानंतर) अंतिम दिनांकापासून ६० दिवसांच्या आत. आंबा (इतर जिल्हे)	१५ जानेवारी
९	नुकसान भरपाई अदा करणे.	संबंधित फळपिकाचा हवामान धोका संपल्यानंतर व विमा हप्ता अनुदान प्राप्त झाल्यानंतर ३ आठवडे	

केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय आयुष अभियान – औषधी वनस्पती घटक योजना

केंद्र शासनाच्या आयुष विभागामार्फत केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय आयुष अभियान- औषधी वनस्पती घटक ही योजना (६०:४०) राबविण्यात येत आहे. सदर योजना महाराष्ट्र राज्यात समूह तत्वावर सन २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन आणि औषधी वनस्पती मंडळाने राज्यातील कृषि हवामान विभागानुसार व बाजारपेठ मागणीचा विचार करून प्रमुख औषधी वनस्पतींच्या प्रजाती निश्चित केलेल्या आहेत. त्यापैकी महत्वाच्या प्रजाती- आवळा, अशोक, अश्वगंधा, बेल, ब्राम्ही, चंदन, गुडमार, गुग्गुळ, इसबगोल, कळलावी, काळमेघ, कोकम, सफेद मुसळी, माईनमूळ/पाषाणभेदी (कोलियस), पिंपळी, सर्पगंधा, सोनामुखी, शतावरी, तुळस, वावडिंग, वेखंड(बच) इत्यादी.

१. लागवड साहित्य तयार करणे : रोपवाटिका

अ - सार्वजनिक क्षेत्र :

सार्वजनिक क्षेत्रातील शासकीय फळ रोपवाटिका, कृषि विद्यापीठे, राज्य शासनाच्या इतर संशोधन संस्था इत्यादी ठिकाणी राष्ट्रीय आयुष अभियान- औषधी वनस्पती घटक योजनेअंतर्गत औषधी वनस्पती रोपवाटिका स्थापन करण्यासाठी अर्थसहाय्य देय राहिल. सार्वजनिक क्षेत्रातील मोठ्या (४ हेक्टर) रोपवाटिका उभारणीसाठी १०० टक्के व कमाल रु. २५.०० लाख तर लहान (१ हेक्टर) रोपवाटिका उभारणीसाठी १०० टक्के व कमाल रु. ६.२५ लाख अर्थसहाय्य देय राहिल.

ब - खासगी क्षेत्र :

खासगी क्षेत्रांतर्गत आदर्श रोपवाटिका स्थापन करण्यासाठी या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी वैयक्तिक लाभार्थी, सहकारी संस्था, अशासकीय संस्था, कृषि विज्ञान केंद्र इत्यादींना या योजनेत सहभागी होता येईल. खाजगी क्षेत्रातील मोठ्या (४ हेक्टर) रोपवाटिका उभारणीसाठी ५० टक्के व कमाल रु. १२.५० लाख तर लहान (१ हेक्टर) रोपवाटिका उभारणीसाठी ५० टक्के व कमाल रु. ३.१२५ लाख अर्थसहाय्य देय राहिल.

२. औषधी वनस्पतींची लागवड करणे

या घटकांतर्गत औषधी वनस्पतींची लागवड ही समूह (Cluster) पद्धतीने करावयाची आहे. सदरचा कार्यक्रम राबविताना राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार प्रकल्प अहवाल विहित नमुन्यात तयार करून मुदतीत सादर करावा. शेतकरी समूह पद्धतीने लागवड घटक योजनेचा लाभ घेऊ इच्छित असल्यास समूह पद्धतीच्या लागवडीसाठी प्रस्तावित क्षेत्र कमीतकमी २.०० हेक्टर क्षेत्र १५ कि.मी. परिसरात असणे आवश्यक आहे. औषधी वनस्पती लागवड सलग किंवा आंतरपीक घेण्यास हरकत नाही. औषधी वनस्पतींची लागवड या घटक योजनेसाठी प्रजातीनिहाय प्रकल्प खर्चाच्या ३० टक्के, ५० टक्के व ७५ टक्के एवढे अर्थ सहाय्य देय राहिल.

३. काढणीपश्चात व्यवस्थापन

अ - वाळवणीगृह

वाळवणी प्रक्रिया ही कमी तापमानात व आरोग्यदायी वातावरणात करणे

जरूरीचे आहे. याशिवाय उत्पादित मालाचे मूल्यवर्धन करण्यासाठी मालाची स्वच्छता व प्रतवारी करणे ही देखील आवश्यक बाब आहे. त्यामुळे कच्च्या मालाची टिकाऊ क्षमता व बाजारमूल्य वाढण्यास मदत होईल. कच्च्या मालाची वाळवणी प्रक्रिया सावलीत करणे आवश्यक असल्याने शेडनेट सुविधा उभारणे आवश्यक आहे. औषधी वनस्पतींच्या समूह क्षेत्रामध्ये वाळवणीगृहाची सुविधा उभारणे लाभार्थीस आवश्यक राहिल. या घटक योजनेचा लाभ शासकीय, निमशासकीय व सार्वजनिक संस्था हे घेऊ शकतील व त्यांच्यासाठी १०० टक्के कमाल रु. १०.०० लाख अर्थसहाय्य देय राहिल. खाजगी/वैयक्तिक क्षेत्रासाठी सदर घटक योजनेअंतर्गत ५० टक्के व कमाल रु. ५.०० लाख अर्थसहाय्य देय राहिल. या घटक योजनेचा लाभ स्वयंसहाय्यता गट, सहकारी संस्था घेऊ शकतील.

ब - साठवणगृह

साठवणगृहासाठी लागणारा कच्चा माल जवळच्या वाळवणी गृहातून उपलब्ध होईल. त्यामुळे साठवणीगृह हे वाळवणीगृह व प्रक्रिया केंद्र यामध्ये दुवा साधण्याचे काम करेल. या घटक योजनेचा लाभ शासकीय, निमशासकीय व सार्वजनिक संस्था हे घेऊ शकतील व त्यांच्यासाठी १०० टक्के कमाल रु. १०.०० लाख अर्थसहाय्य देय राहिल. खाजगी/वैयक्तिक क्षेत्रासाठी या घटक योजनेअंतर्गत ५० टक्के कमाल रु. ५.०० लाख अर्थसहाय्य देय राहिल. या घटक योजनेचा लाभ स्वयंसहाय्यता गट, सहकारी संस्था घेऊ शकतील.

४. प्रक्रिया व मूल्यवर्धन

अ) प्रक्रिया केंद्र

औषधी वनस्पतींच्या निश्चित केलेल्या समुहांतर्गत औषधी वनस्पती प्रक्रिया केंद्र उभारण्यात यावे व ते ठरावीक औषधी वनस्पतींच्या प्रक्रियांसाठी उभारणे आवश्यक राहिल. सदर प्रक्रिया केंद्र हे प्राधान्याने अस्तित्वात असलेल्या औद्योगिक वसाहतीत उभारण्यात यावे. या घटक योजनेचा लाभ शासकीय, निमशासकीय/सार्वजनिक संस्था घेऊ शकतील. या क्षेत्राकरिता १०० टक्के अर्थ सहाय्य रु. ४०० लाख प्रति प्रकल्प देय राहिल.

ब) तपासणी प्रयोगशाळेची स्थापना

औषधी वनस्पतींच्या कच्च्या मालाची व मूल्यवर्धित उत्पादनाची तपासणी व त्याचे प्रमाणीकरण करणे हे स्थानिक विक्री व निर्यातीसाठी आवश्यक आहे. तपासणी प्रयोगशाळा उभारणी या घटक योजनेचा लाभ फक्त शासकीय संस्था घेऊ शकतील.

क) पणन प्रोत्साहन

औषधी वनस्पतींचे विपणन सुलभ होण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर, प्रदर्शनामध्ये सहभाग, व्यापार मेळावा, प्रदर्शन साहित्य भाड्याने घेण्यासाठी प्रकल्प आधारीत प्रत्येक समूहासाठी जास्तीत जास्त रु. १०.०० लाख प्रकल्प किमतीच्या ५० टक्के अर्थसहाय्य देय राहिल. या घटक योजनेचा लाभ शासकीय, निमशासकीय व सार्वजनिक संस्था घेऊ शकतील.

५) बाजारपेठ/पणन अभ्यास

कृती आराखड्यामध्ये बाजारभावाची माहिती एकत्रित व संकलित करणे आणि उत्पादकापर्यंत बाजारभाव माहितीचा प्रसार करणे या बाबींचा यामध्ये समावेश राहिल. या घटकाचा लाभ प्रकल्प आधारीत शासकीय, निमशासकीय व सार्वजनिक/सहकारी संस्था घेऊ शकतील.

६) पणन सुविधा

जिल्हा/राज्यस्तरावरील कृषि उत्पन्न बाजार समिती (मंडी) मध्ये सोयी सुविधांची निर्मिती व त्या अद्ययावत करण्यासाठी अर्थसहाय्य देता येईल. हे अर्थसहाय्य ग्राम समिती/स्वयंसहाय्यता गट/सहकारी संस्था यांच्यासाठी रु. २०.०० लाख व राज्य/जिल्हास्तरावरील मंडीसाठी कमाल रु. २००.०० लाख अर्थसहाय्य राहिल.

७) तपासणी फी/प्रतिपूर्ती

औषधी वनस्पतींच्या कच्च्या मालास चांगला बाजारभाव मिळण्यासाठी मालाची गुणवत्ता तपासणी करणे गरजेचे आहे. आयुष/एनएबीएल प्राधिकृत प्रयोगशालेमध्ये सदर गुणवत्ता तपासणी केली असता तपासणी फी रकमेमध्ये ५० टक्के जास्तीत जास्त रु. ५,०००/- प्रतिपूर्ती स्वरूपात शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य देय राहिल.

८) सेंद्रीय/आदर्श पीक पद्धती प्रमाणीकरण

औषधी वनस्पतींची गुणवत्ता ठरविण्याच्या दृष्टीने या दोन महत्वाच्या बाबी आहेत. जेणेकरून शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळू शकतो आणि ग्राहकांना चांगल्या गुणवत्तेचा माल मिळू शकेल. या घटकांतर्गत सेंद्रीय/गॅप लागवडीकरिता खर्चाच्या ५० टक्के रु. १०,००० प्रति हेक्टर जास्तीत जास्त ४ हेक्टर क्षेत्राकरिता व प्रमाणीकरणाकरिता रु. ५.०० लाख प्रति ५० हे साठी आर्थिक सहाय्य देय राहिल.

९) प्रात्यक्षिके (Aushadhi vanaspati 2019-20 F)

प्रकल्प आधारित औषधी वनस्पती प्रजाती लागवड आणि सुविधा निर्मितीसाठी रु. १०.०० लक्ष प्रति किमान २ एकर प्रात्यक्षिकाकरिता अर्थसहाय्य देय राहिल.

१०) बियाणे / जनुक पेढी (Setting up of seed/ germ Plasm centers)

या घटकांतर्गत औषधी वनस्पतीचे बियाणे केंद्र /Germ Plasm Centre स्थापन करण्यासाठी रु. २५.०० लक्ष प्रति केंद्रासाठी अर्थसहाय्य देण्यात येईल.

डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशन

अन्नधान्याच्या आणि संकरित वाणांच्या तसेच इतर पिकांच्या अधिक उत्पादनासाठी रासायनिक खते, कीटकनाशके, बुरशीनाशके आणि तणनाशकांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येतो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून जमिनीतील जैविक घटकांचा नाश होत असल्याने जमिनी मृतवत होत चालल्या आहेत. त्यामुळे मानव आणि पशुपक्षी यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. यामुळे कॅन्सर सारखे दुर्धर आजार मानवास जडत आहेत. रासायनिक वापरामुळे जमिनी कडक होत आहेत. त्यामुळे मशागतीचा खर्चात वाढ झाली असून रासायनिक निविष्टा खरेदीसाठी मोठा खर्च करावा लागतो परिणामी उत्पादन खर्च वाढतो. त्यामुळे जैविक पद्धतीने शेती करून उत्पादन खर्च कमी करून पर्यायाने उत्पन्नात वाढ होते.

- **योजनेचे महत्त्व :** विषमुक्त सेंद्रीय शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी 'डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशन' ही योजना राबविण्यात येत आहे. मिशनचे मुख्यालय अकोला येथे असून मिशनची सोसायटी अॅक्ट १८६० अंतर्गत नोंदणी करण्यात आली आहे.
- **योजनेचे स्वरूप :** योजना ५० एकर क्षेत्राचा २० ते ३० शेतकऱ्यांचा गट तयार करून राबविण्यात येत आहे. प्रति शेतकरी २ हेक्टर कमाल मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे. यामध्ये अंदाजे १० ते १२ हजार शेतकरी कुटुंबांचा समावेश करण्यात येईल. मिशन अंतर्गत यावर्षी ३५० गट स्थापित करण्यात आले आहेत. योजनेअंतर्गत प्रथमवर्षी निवड केलेल्या गटाला सलग तीन वर्षांपर्यंत लाभ देण्यात येणार आहे.

- **योजनेची व्याप्ती :** प्रथम टप्प्यात विदर्भातील आत्महत्याग्रस्त/नैराश्याग्रस्त अशा अमरावती, अकोला, बुलडाणा, वाशिम, यवतमाळ व वर्धा या सहा जिल्ह्यात सदर योजना राबविण्यात येत आहे. सदर योजना १०० टक्के राज्य पुरस्कृत आहे.
  - **योजनेतील समाविष्ट बाबी :** योजनेच्या माध्यमातून व्यावसायिक सेंद्रीय शेतीस व सेंद्रीय निविष्टा वापरण्यास प्रोत्साहन देणे, शेतकऱ्यांच्या शेतावर सेंद्रीय शेती निविष्टा तयार करणे, सेंद्रीय निविष्टांचा पुरवठा करणे, रासायनिक कीटकनाशक उर्वरित अंशमुक्त शेतमाल ग्राहकास उपलब्ध करून देणे, सेंद्रीय शेतीवर आधारीत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिके घेणे, कमी खर्चाच्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करून आर्थिक उत्पन्न वाढविणे इत्यादी बाबी योजनेअंतर्गत आहेत.
- जैविक शेती मिशन अंतर्गत गटांची सनियंत्रण पद्धती, दीर्घ मुदतीचे प्रशिक्षण, गट मार्गदर्शक पद्धती, तृतीय पक्ष प्रमाणीकरण पद्धती, सेंद्रीय मालाचे समूह स्वरूपातील बाजार व विक्री व्यवस्थापन, शेतकरी उत्पादक कंपनी संकल्पना, प्राथमिक व दुय्यम प्रक्रिया उद्योग उभारणी, निर्गमन व्यवस्था इत्यादी नावीन्यपूर्ण घटक आहेत. या योजनेअंतर्गत समाविष्ट असलेल्या गट/शेतकऱ्यांच्या सेंद्रीय शेतमालाचे उत्पादन, प्रमाणीकरण, प्रक्रिया, बाजार व विक्री व्यवस्थापन सुलभ होणार असून ग्राहकांना देखील योग्य दरात दर्जेदार शेतमाल उपलब्ध होणार आहे.

महाराष्ट्र शासनाचा शेतकऱ्यांना बांधावर कृषि निविष्ठा पुरवठा उपक्रम

हवामान खात्याने नुकत्याच दिलेल्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रात येत्या खरीप हंगामात १०० टक्के पावसाचा अंदाज व्यक्त केला आहे. खरीप हंगाम २०२० सुरु होत असल्याने शेतकऱ्यांना वेळेवर कृषि निविष्ठांचा पुरवठा होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

राज्यात कोरोना (कोवीड-१९) प्रादुर्भावाने सर्व जिल्ह्यांमध्ये संचारबंदी जाहीर करण्यात आलेली आहे. अशा बिकट परिस्थितीत शेतकऱ्यांना कृषि सेवा केंद्रावर येऊन बियाणे, खते आणि कीटकनाशके यांची खरेदी करताना मोठ्या प्रमाणात गर्दी होऊ शकते आणि सोशल डिस्टेंसिंग न पाळले गेल्यामुळे कोरोनाचा फैलाव मोठ्या प्रमाणावर होण्याची दाट शक्यता आहे. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना विहित कालावधीत दर्जेदार कृषि निविष्ठांचा पुरवठा होण्याच्या दृष्टीने मा.ना. दादाजी भुसे, मंत्री (कृषि) यांच्या संकल्पनेतून मा. श्री. एकनाथ डवले (भा.प्र.से.) सचिव (कृषि) व मा. श्री. सुहास दिवसे (भा.प्र.से.), आयुक्त (कृषि) यांच्या मार्गदर्शनाखाली बांधावर कृषि निविष्ठा उपलब्ध करून देण्याबाबतचा उपक्रम महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येत आहे.

केंद्र शासनमार्फत अनुदानित दरात शेतकऱ्यांना खते पुरविण्यात येतात. या उपक्रमांतर्गत कृषि विभागाचे क्षेत्रीय स्तरावरील कर्मचारी केवळ समन्वयकाची भूमिका पार पाडीत असून शेतकऱ्यांना गटांच्या माध्यमातून त्यांच्या बांधावर खते व बियाणे मिळावी या करिता शेतकरी आणि कृषि निविष्ठा विक्रेते यांच्यात समन्वयाचे काम करत आहेत. या संदर्भात पुढील बाबी प्रामुख्याने अंमलात आणण्याचे निर्देश कृषि विभागाकडून सर्व क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांना दिले आहेत व त्याबाबत शेतकऱ्यांना आवाहन केले आहे.

शेतकऱ्यांनी त्यांच्या भागात असलेल्या आणि त्यांना सोईच्या गटांकडे नोंदणी करावी.

नोंदणी करताना 'आत्मा' अंतर्गत ज्या गटांची नोंदणी झालेली आहे त्याच गटाकडे नोंदणी होईल, असे पहावे. त्यामुळे १०० टक्के शेतकऱ्यांची नोंदणी कोणत्या ना कोणत्या गटाकडे करणे शक्य होईल. शेतकऱ्यांनी त्यांचे नाव, पत्ता, सर्वे नंबर/गट नंबर, मोबाईल क्रमांक, आधार क्रमांक, त्यांना ज्या कृषि सेवा केंद्रामधून खते व बियाणे खरेदी करावयाची आहेत त्यांच्या नावासह त्यांना खरीप हंगामामध्ये आवश्यक खते व बियाण्याची

मागणी गटाकडे करावी.

कृषी विभागाच्या क्षेत्रीय स्तरावरील अधिकारी/कर्मचारी यांनी शेतकऱ्यांचे गट पीकनिहाय तयार करून शेतकऱ्यांना गटाद्वारे आवश्यक खते व बियाण्याची नोंदणी करण्यासाठी प्रवृत्त करत आहेत. खते व बियाणे मागणीची नोंदणी गटांकडे झाल्यानंतर गटप्रमुखाने खते व बियाणे खरेदी करावीत जेणेकरून सर्व शेतकऱ्यांना विक्री केंद्रावर जावे लागणार नाही. ज्या कृषि निविष्ठा विक्रेत्यांना शक्य आहे, अशा विक्रेत्यांनी मोबाईल ॲपचा वापर करून शेतकऱ्यांची मागणी नोंदवून घ्यावी आणि मोठी मागणी असल्यास मागणीप्रमाणे खते व बियाणे शेतकऱ्यांना त्यांच्या बांधावर पोहच करावी. कृषी सेवा केंद्र ते शेतकरी गट या वाहतुकीकरिता कृषी विभागाचे अधिकारी/कर्मचारी समन्वयक म्हणून काम पाहतील. या कृषि निविष्ठांच्या वाहतुकीकरिता आवश्यक परवाने कृषी विभागामार्फत संबंधित गटांकरिता निर्गमित केले जात आहेत.

खते व बियाणे पुरवठ्याबाबत तालुकास्तरावर कालबद्ध कार्यक्रम आखण्यात आला असून पेरणी हंगाम सुरु होण्यापूर्वी शेतकऱ्यांना सर्व खते बियाणे पुरवठा होईल याबाबत कृषि विभागामार्फत काटेकोर नियोजन करण्यात आलेले आहे. सदर खते व बियाणे वाटपाची कार्यप्रणाली यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने त्यास राज्यस्तरापासून ग्रामस्तरापर्यंत व्यापक प्रसिद्धी कृषि विभागामार्फत देण्यात आलेली आहे. सदर उपक्रमास राज्यभरातून शेतकऱ्यांचा भरघोस प्रतिसाद मिळत असून दि. ०८ जून २०२० पर्यंत ४७०३९ गटांना १,५५,७५१ मे. टन खते व ८६,१२६ क्विंटल बियाणे तसेच १,८०,४८१ कापूस पाकिटांचा शेतकऱ्यांना बांधावर पुरवठा केलेला आहे.

राज्यातील कोरोनाच्या परिस्थितीवर मात करून येता खरीप हंगाम यशस्वी करण्याकरिता कृषी विभागाकडून काटेकोर नियोजन केले आहे. खरीप हंगामाकरिता आवश्यक खते व बियाणे राज्यात उपलब्ध असून शेतकऱ्यांनी लॉकडाऊनच्या पार्श्वभूमीवर खते व बियाणे यांच्या उपलब्धतेबाबत कोणताही संभ्रम बाळगू नये तसेच या उपक्रमांतर्गत शेतकऱ्यांनी जास्तीत जास्त सहभाग घ्यावा व सुरक्षितपणे कृषि निविष्ठांची खरेदी करावी असे आवाहन कृषि विभागाकडून राज्यातील सर्व शेतकरी बांधवांना केले आहे.

मा.उद्धवजी ठाकरे
मुख्यमंत्री

कृषि संजीवनी सप्ताह

दिनांक १ जुलै ते ७ जुलै २०२०

मा.अजितजी पवार
उपमुख्यमंत्री

आवाहन

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री कै.वसंतराव नाईक यांनी कृषि क्षेत्रात केलेली भरीव कामगिरी लक्षात घेऊन त्यांच्या जयंतीनिमित्त राज्यात दरवर्षी दि.१ जुलै रोजी 'कृषि दिन' साजरा करण्यात येतो.

राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे, तो समृद्ध व्हावा यासाठी महाराष्ट्र राज्याचे लोकप्रिय मुख्यमंत्री मा.ना.श्री.उद्धवजी ठाकरे साहेब व महाविकास आघाडी शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे यासाठी दिनांक १ जुलै ते ७ जुलै २०२० "कृषि संजीवनी सप्ताह" साजरा केला जाणार आहे.

मा.मुख्यमंत्री महोदयांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी यंदाच्या वर्षी " पिकाची उत्पादकता, गुणवत्ता व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढ" या त्रिसुत्रीचा अवलंब कृषि विभाग करणार आहे.

खरीप हंगाम २०२० यशस्वी करण्यासाठी व आधुनिक कृषि तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी राज्यातील कृषि विभागाचे अधिकारी,कर्मचारी,कृषि विद्यापीठ व कृषि विज्ञान केंद्र यांचे शास्त्रज्ञ या कालावधीत शेतकऱ्यांच्या बांधावर जाऊन संवाद साधणार आहेत.कृषि तंत्रज्ञानाचा छोटासा अवलंब देखील पीक उत्पादन वाढीमध्ये मोठा परिणाम करू शकतो.या अनुषंगाने परिणाम कारक प्रचार व जनजागृती करण्यासाठी दि.१ ते ७ जुलै २०२० या कालावधीत कृषि व सलग्न विभागांचे सहभागातुन "कृषि संजीवनी सप्ताह"साजरा करण्यात येत आहे.

आपणास आवाहन करण्यात येते की,बळीराजाच्या प्रती स्नेह व आदरभाव प्रकट करण्यासाठी कृषि संजीवनी सप्ताहात सहभागी व्हावे, ही विनंती.

कृषि संजीवनी सप्ताहाच्या आपणास शुभेच्छा.....!

● आपले विनित ●

मा.दादाजी भुसे
मंत्री (कृषि)

मा.विश्वजित कदम
राज्यमंत्री (कृषि)

मा.आदिती तटकरे
राज्यमंत्री (फलोत्पादन)

मा.संदिपनराव भुमरे
मंत्री (फलोत्पादन)

मा.एकनाथ डवले
सचिव (कृषि)

मा.सुहास दिवसे
आयुक्त (कृषि)

मा.विकास रस्तोगी
प्रकल्प संचालक (POCRA)

पीक कोणतेही असो बियाणं फक्त 'महाबीज' च !

वाटाणा महाबीज गोल्ड

सरासरी १० दाण्यांची वजनदार शेंग
 गोड चवदार दाणे
 भरघोस उत्पादन क्षमता
 इतर उपलब्ध वाण AP-३

वैरण पीक न्युट्रिफिड

४५ दिवसांत पहिली कापणी व त्यानंतर
 ३० दिवसांच्या अंतराने ३ ते ४ कापण्या,
 प्रथिनाचे प्रमाण १६%

इतर उपलब्ध वाण -

- कडवळ - एसएसजी-८९८
- बायफ बाजरा नं.१

महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ मर्यादित

"महाबीज भवन", कृषी नगर, अकोला - ४४४ १०४. फोन : ०७२४-२४५५०९३ फॅक्स : २४५५१८७.
 Toll Free No. : 1800 233 8877, E-mail : homarketing@mahabeej.com, web.: www.mahabeej.com

शेतकरी : जुलै २०२०

प्रेषक

संपादक

शेतकरी मासिक

कृषि आयुक्तालय, कृषिभवन

शिवाजीनगर, पुणे-४११००५

दूरध्वनी : ०२० २५५३७३३१

शेतकरी बंधूनों

त्वरा करा...

वर्गणी भरा!

पत्त्यावर

* असल्यास आपली

वर्गणी एकच महिना

शिल्लक आहे.

** असल्यास

वर्गणी दोन महिने

बाकी आहे.

*** असल्यास

वर्गणी तीन महिने

बाकी आहे.

पोस्टमन बंधूनों

या पत्त्यावर वर्गणीदार

मिळत नसेल तर

हा अंक कृपया

कृषि विभागाच्या

संबंधित तालुका कृषि

अधिकारी कार्यालय/

मंडल कृषि अधिकारी

कार्यालय किंवा

नजिकच्या कृषि

पर्यवेक्षक किंवा

कृषि सहाय्यक

यांच्याकडे द्यावा.

भारत सरकार सेवार्थ

श्री. _____

_____

_____

_____

पिन क्र. _____

हे मासिक कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासनकरीता प्रकाशक व मुद्रक श्री. सुहास दिवसे, आयुक्त कृषि, महाराष्ट्र राज्य, पुणे व संपादक श्री. शिरीषकुमार जाधव यांनी आनंद पब्लिकेशन, जळगाव येथे छापून कृषि आयुक्तालय, मध्यवर्ती इमारत, पुणे-१ येथे प्रसिद्ध केले.